

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

О. М. Скнар

**ПОТЕНЦІАЛ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДИК
У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ
СВІТУ МОЛОДІ**

Посібник

Київ – 2017

УДК 159.98:32:159.9
С 42

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
протокол № 14/15 від 17 грудня 2015 року

Рецензенти:

О. П. Соснюк, кандидат психологічних наук;
В. М. Духневич, кандидат психологічних наук

Скнар О. М. Потенціал проективних методик у формуванні
С 42 політичної картини світу молоді : посібник / О. М. Скнар ;
Національна академія педагогічних наук України, Інститут
соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2017. – 96 с.

ISBN

Розкрито потенціал використання проективних методів для вивчення картини світу особистості та визначено можливості їх залучення для формування політичної картини світу молоді. Пояснено сутність проективного методу та механізму дії проєкції, здійснено аналіз наявних класифікацій проективних методик. Виокремлено переваги та обмеження застосування проективних методик для дослідження і формування політичної картини світу молоді. Обґрунтовано методичні засади застосування проективних технік, запропоновано схеми аналізу отриманих даних. Показано ефективність застосування проективних методик для вивчення неусвідомлюваного, емоційного аспекту ставлення особи до держави, влади і політики, наголошено на необхідності розширення арсеналу дослідницького інструментарію, придатного для вивчення системи ставлень молоді до світу політики (до влади і відносин влади, до себе як суб'єкта політики, до держави, її елементів та свого місця в ній).

Для практичних психологів і працівників соціальної сфери, соціальних і політичних психологів, викладачів, аспірантів і студентів, фахівців, що цікавляться можливостями застосування проективних методів у політико-психологічних дослідженнях.

УДК 159.98:32:159.9

ISBN

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2017
© Скнар О. М., 2017

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ 1. Політична картина світу: структура, функції, складові	7
<i>Висновки</i>	15
<i>Література</i>	16
Розділ 2. Проективні методи як засіб вивчення і формування політичної картини світу	17
2.1. Сутність і призначення проективного методу	17
2.2. Проекція як основний робочий механізм	18
2.3. Проективні методики: огляд та класифікація	19
2.4. Переваги та обмеження проективних методик	27
<i>Висновки</i>	35
<i>Література</i>	37
Розділ 3. Проективні методики в політико-психологічних дослідженнях	39
3.1. Невербальні техніки і методики	40
3.1.1. Техніка колажування	40
3.1.2. Методика «Географія візуальних образів» (групові колажі)	44
3.1.3. Методика «Географія візуальних образів з використанням інтернет-контенту» (індивідуальні колажі)	45
3.2. Малюнкові (невербальні) методики	47
3.2.1. Графічна техніка «Психологічний малюнок»	47
3.2.2. Графічно-малюнкова методика «Картина світу»	49
3.2.3. Психографічна малюнкова методика «Я і держава»	50
3.2.4. Методика «Візуальні компоненти образу влади»	52
3.2.5. Психологічний малюнок «Що таке вибори?» (для дітей)	54
3.2.6. Методика «Психологічний малюнок політика»	54
3.2.7. Техніка «Малюнкова персоніфікація»	55

3.2.8. Методика «Неіснуюча істота» (модифікація)	56
3.2.9. Серія малюнків на теми «Я і влада», «Я і держава», «Я і громадянське середовище»	58
3.2.10. Техніка «Малюнок типового представника»	60
3.2.11. Методика «Символічні «портрети» політиків»	60
3.2.12. Методика «Завершення малюнка «Люди» (Bubbles)»	63
3.3. Вербальні техніки	64
3.3.1. Методика незавершених речень	64
3.3.2. Техніки «Спрямовані асоціації» і «Вільні асоціації»	68
3.3.3. Асоціативні методики вивчення образу політиків: асоціації з кольором, запахом, тваринами	68
3.3.4. Рольова гра	75
3.3.5. Наративна техніка «Написання історій»	75
<i>Висновки</i>	77
<i>Література</i>	77
Розділ 4. Формування політичної картини світу: засоби, підходи, інструменти	80
4.1. Проективні методики як ресурс формування політичної картини світу молоді	80
4.2. Деякі загальні положення щодо організації й проведення тренінгових занять, або Що важливо знати ведучому тренінгових груп	84
4.3. Структура тренінгового заняття	88
<i>Висновки</i>	90
<i>Література</i>	91
Додаток 1. Цикл практичних занять «Я і держава»	92
Додаток 2. Правила групи	94
Додаток 3. Анкета зворотного зв'язку (за А. Г. Грецовим)	95

ВСТУП

Система політичних ставлень, яка становить картину політичного світу молоді, є свідченням психологічного включення молодих людей у суспільно-політичний простір держави та, врешті-решт, опосередковує, детермінує політичні практики, тобто певною мірою визначає готовність молодих людей брати участь у громадських і політичних справах країни, діяти задля задоволення своїх потреб, реалізації власних (своїх та інших співгромадян) значущих цілей, прагнень, інтересів і розв'язання конкретних завдань, проблем, питань, ситуацій тощо. Тому актуальними, на нашу думку, є пошук, вивчення й удосконалення способів формування політичних уявлень молодих людей про сутність взаємовідносин особи з владою та іншими громадянами, а також розвитку системи політичних ставлень до себе, держави, влади і політики.

Відомо, що неусвідомлюваний (чи малоусвідомлюваний) емоційно-оцінний аспект ставлень людей, який суттєво впливає на їхні громадянські (політичні) практики, якнайкраще актуалізується й виявляється за допомогою саме проєктивних методик. Тому особливу увагу в нашому посібнику приділено використанню проєктивних методів для вивчення картини світу особистості та з'ясуванню можливості їхнього застосування для формування політичної картини світу молоді. Зокрема, розкрито сутність проєктивного методу та механізму дії проєкції, проаналізовано наявні класифікації проєктивних методик,

виокремлено переваги та обмеження в застосуванні проєктивних методик для дослідження і формування політичної картини світу молоді. Нами також визначено методичні засади використання проєктивних технік та запропоновано можливі схеми аналізу отриманих даних.

Сподіваємось, що цей посібник стане в пригоді всім тим, хто цікавиться методологією застосування проєктивних методів, хто бажає краще їх розуміти, відчувати, хто хоче усвідомлено й коректно використовувати їх у власній практиці, а також тим фахівцям, що цікавляться проблематикою політичної культури і соціалізації молоді.

Розділ 1

ПОЛІТИЧНА КАРТИНА СВІТУ: СТРУКТУРА, ФУНКЦІЇ, СКЛАДОВІ

В умовах високої невизначеності і неоднозначності політичного контексту, суперечливості суспільно-політичних подій та практик особа прагне спиратися на певну внутрішню структуру, «сітку координат», смислові оцінювальні осі, які б допомагали їй структурувати свій досвід у сприйманні та вибудовуванні політичної картини світу. Таке впорядкування полегшує як власне сприймання політичної реальності, так і формування ставлень, оцінок, суджень про неї та, врешті-решт, визначає способи взаємодії особи зі світом політики загалом та з різними суб'єктами соціальної і політичної взаємодії зокрема.

Формування, утворення картини соціального світу особистості, у тому числі й *картини політичного світу* як її частини, відбувається, на нашу думку, у результаті взаємодії дискурсів різних агентів політичної соціалізації. У ході дискурсу зростають шанси пізнати й належним чином інтерпретувати соціальне й політичне оточення, що постійно змінюється: «епізоди» (у тлумаченні Р. Гарре – різноманітні дії, вчинки людей, значущі події, особливо проблемні, сенс яких найважче розкрити) ідуть один за одним, створюючи різні ситуації. А отже, для того щоб уміти «читати текст», тобто *адекватно інтерпретувати соціально-політичне оточення*, потрібні висока активність суб'єкта пізнання, суб'єкта взаємодії та його компетентність (Г. М. Андреева).

Дискурс можна розглядати як *спосіб інтерпретації* суб'єктом свого існування, перебування у світі, і зокрема світі політичному. У такому розумінні поняття «дискурс» наближається до поняття «картина світу» особистості. Дискурс виникає разом з інтерпретацією, яка обумовлюється контекстом попереднього

перебування суб'єкта та досвідом комунікацій, взаємодії з іншими суб'єктами, тобто пов'язаний з особливостями соціалізації [1].

Взаємодія виступає основною й необхідною умовою, що забезпечує в процесі соціалізації набуття особистістю соціального (в тому числі й політичного) досвіду. Ті ж *способи взаємодії* з оточенням, які спрямовані на задоволення власних потреб, досягнення своїх цілей та інтересів, що найчастіше, найбільше себе виправдовують, стають, як вважає В. О. Васютинський, типовими, перетворюючись на практики [там само]. Зміст практик, за Т. М. Титаренко, визначається під час безперервного діалогу, в якому перебуває особа, – діалогу зі своїм оточенням, реальними й віртуальними учасниками взаємодії, та й із соціумом у цілому [2].

Для кожної епохи, країни, кожного суспільства, політичного устрою характерними є *певні типи практик*, що продукують і демонструють агенти поля політики й зокрема поля політичної соціалізації. Повсякчас перебуваючи в діалозі із соціумом, з реальними та віртуальними партнерами по комунікації, молодь, як суб'єкт політичної взаємодії, певним чином реагує, оцінює, інтерпретує, визначає власне ставлення до них, «виробляє» й породжує нові сенси, вибудовуючи свою картину політичного світу, в якій упорядковується набутий суспільно-політичний досвід. Водночас сформоване світовідчуття, утворена «конфігурація» політичної картини світу відіграють визначальну роль щодо повсякденних, соціальних, політичних та інших практик молоді, спрямовуючи їх. Отже, *у процесі взаємодії через взаємовпливи практик суб'єктів політичної соціалізації відбувається побудова, створення, конструювання картини політичного світу молоді, яка визначає її суспільно-політичні дії й практики, що веде до утворення спільного дискурсійного політичного простору, зміст якого час від часу змінюється залежно від використовуваних практик.*

Що ж стосується поняття «картина світу», то варто нагадати про те, що в психологічних дослідженнях воно вживається як близьке до «образу світу» (О. М. Леонтьєв, С. Д. Смирнов, В. В. Петухов, Ф. Ю. Василюк, О. В. Нарішкін), «моделі світу» (В. О. Васютинський), «семіосфери» (О. Є. Сапогова), «картини світоустрою» (Ю. О. Аксьонова), тоді як у психолінгвістичних розвідках наголошується на нетотожності понять «образ світу» та

«картина світу».

Доречним видається виокремлення Ю. О. Мочаловою кількох напрямів дослідження образу світу в психологічних науках, доробки яких, утім, нерідко «перетинаються» і взаємодоповнюються. Зокрема, значний інтерес становлять дослідження в галузі психології пізнання (У. Найссер, Ж. Піаже, Л. Постман, К. Хігбі, М. Шеріфф, а також О. Г. Асмолов, О. М. Леонтьєв, В. В. Петухов, С. Д. Смирнов та ін.). Побудова образу зовнішньої реальності постає тут як актуалізація, а потім уточнення, коригування чи «поповнення», «збагачення» початкового образу світу особистості. Формування внутрішньої репрезентації дійсності відбувається завдяки активним діям суб'єкта пізнання. У дослідженнях у галузі психології свідомості (О. Ю. Артем'єва, Г. О. Борулава, О. М. Леонтьєв, В. В. Налімов, В. Ф. Петренко, В. І. Похилько, С. Л. Рубінштейн, В. М. Топоров та ін.) образ світу постає як суб'єктивна, «емоційна» модель світу, що містить у собі раціональне та ірраціональне і може трактуватися як «фантом» світу, міф, або ж як універсальний та інтегральний текст, презентований у свідомості особистості складною системою найрізноманітніших сенсів (так званий «текст культури»). Дослідження в галузі психології особистості (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. І. Анциферова, Д. О. Леонтьєв, О. В. Нарішкін та ін.) представляють образ світу, з одного боку, як суб'єктивну інтерпретацію особистістю реальності, що дає їй змогу орієнтуватися в дійсності, а з другого – як суб'єктивний простір особистості, який відображає її індивідуальний, суб'єктивно «перетворений» та структурований досвід у його неповторних зв'язках і відношеннях з дійсністю [3].

За О. М. Леонтьєвим, «образ світу» – досить усталене смислове утворення, що репрезентує уявлення людини про світ, про інших людей, про себе і своє власне місце в цьому світі. Дослідник не розмежовує поняття «образ світу» і «картина світу», вживаючи їх як близькі, майже тотожні логічні категорії. Образ світу, на думку психолога, опосередковує взаємодію людини з реальністю, слугуючи своєрідною «призмою», що спрямовує й до певної міри визначає внутрішню логіку побудови особистістю своєї поведінки, тобто опосередковує її діяльність у реальному світі, у т. ч. і суспільному житті. Людина, на думку вченого, будує не Світ,

а Образ, нібито «черпаючи» його з об'єктивної реальності, створюючи таким чином образ багатовимірного світу, образ об'єктивної реальності (див. [4]).

Основними ідеями щодо категорії «образ світу», уведеними О. М. Леонтєвим у науковий обіг, були такі: 1) образ світу опосередковує взаємодію людини з реальністю, являючи собою сенсо-значеннєву символічну форму, яку суб'єкт застосовує як конструкт у процесі і для освоєння світу; 2) в образі світу представлено досить стале уявлення про реальність; воно включає як минулий досвід (традиції, звички, міфи тощо), так і інтенції, очікування, спрямовані в майбутнє; 3) образ світу являє собою узагальнену, цілісну форму того, як реальність не тільки постає перед суб'єктом, а й конструюється, оцінюється, сприймається й переживається ним; 4) образ світу – конструкт, створений людиною як спосіб адаптації й пізнання навколишнього світу та відображає прагнення, намагання особистості вибудувати свій власний світ. Цим підкреслюється *активна роль особистості як суб'єкта пізнання, освоєння соціального світу* [там само].

З позиції діяльнісного підходу *основними характеристиками* свідомого образу світу є: цілісність, симультанність, багаторівневість, осмисленість і категоріальність [5]. У контексті нашого дослідження цікавою видається, зокрема, концепція С. Д. Смирнова. Пов'язуючи поняття «образ світу» і «картина світу», дослідник розглядає образ світу як системотвірний елемент картини світу. Так, образ світу він описує як «ядерну структуру щодо картини світу...» (цит. за: [4, с. 15]). Тобто картина світу (як більш поверхова, периферійна структура) формується на основі образу світу (як цілісної, ядерної структури). Отже, картина світу, що «скеровується» образом світу, є більш рухливим, динамічним, мінливим утворенням порівняно з ним. Виходить, картина світу трансформується в процесі розвитку людства, оскільки змінюється сам світ. Цю думку обстоював О. В. Нарішкін. Розглядаючи образ світу як складноорганізовану структуру, він вважав, що образ світу жодним чином не може бути статичним утворенням, а, навпаки, є динамічною системою, ієрархічно впорядкованою та багаторівневою [там само].

В. В. Петухов «ядерні структури» розглядає як сталі уявлення про світ, сукупність світоглядних знань, які можна

вважати центральною смисловою зоною картини світу – стабільною, усталеною, стійкою підсистемою. Тож образ світу дослідник розуміє як конструкцію, що *закріплює досвід взаємодії суб'єкта з реальністю*, його знання про навколишнє середовище [там само]. Водночас «поверхові» структури можуть «оформлюватися» цілком раціонально. А згідно з трирівневою моделлю взаємодії особистості з дійсністю О. Ю. Артем'євої в суб'єктивному досвіді є три пласти: «перцептивний світ», «картина світу» (семантичний пласт) та «образ світу» (ядро), який «інтегрує» сліди цієї взаємодії та виконує «керівну» роль. Водночас елементами образу світу, на думку дослідниці, є не лише образи об'єктів, а й образи *ставлень* до них [5].

Ф. Ю. Василюк, досліджуючи образ світу, робить акцент на його *суб'єктивній, емоційно-ціннісній складовій*. Останню він розглядає як фактор, що детермінує поведінку суб'єкта залежно від способів сприймання ним світу, з яким він буде свою взаємодію (ідеться про особливості інтерпретування й переживання суб'єктом обставин реальності і себе, свого місця й ролі в цих обставинах) [4]. Близьким до такого розуміння є й трактування О. Є. Баксанським та О. М. Кучер образу світу як «системи персональних конструктів» (типових для суб'єкта способів оцінювання подій, ставлення до реальності), які, на думку О. В. Первушиної, правомірно доповнити поняттям «колективний конструкт» (найбільш сталі культурні константи, вироблені історико-культурним досвідом поколінь та закріплені в архетипах) [там само]. На значущості культурно-історичних та глибинно-психологічних «надбань» особистості при створенні картини світу наполягає В. В. Абраменкова, згідно з ідеєю якої побудову картини світу особистості визначають досить сталі соціокультурні моделі й зразки – візуальні архетипи, що відображають найархаїчніший пласт образів, схем, уявлень. Поряд із цими глибинними структурами існують, як зазначає В. В. Абраменкова, і більш поверхові – «соціотипи», які формуються в конкретному суспільстві й відображають його норми, еталони, критерії, вироблені в ході культурно-історичного розвитку спільноти. Крім цього, до картини світу належать стереотипи (див. [6]).

Розумінню й вивченню змістового аспекту образу світу присвячені дослідження Ю. О. Аксьонової. Вона вводить поняття

«картина світоустрою» як один з вимірів картини світу суб'єкта. Тож суб'єктивна картина світу є, на думку дослідниці, «способом опису світу», засобом, за допомогою якого особистість розуміє світ і себе. Відмітною характеристикою картини світу є її *центрованість на «Я» суб'єкта*. Обираючи той чи той спосіб опису світу, суб'єкт проявляє себе, структурує світ у своїй свідомості, «утверджує» своє місце в цьому світі [там само].

Таким чином, картина світу – це центроване на «Я» суб'єкта цілісне, складно-впорядковане утворення, ядро якого становлять сталі світоглядні уявлення особи про соціальний світ і свою роль у ньому, що сформувалися в результаті взаємодії з реальністю. *Картина світу, з одного боку, відображає те, як оцінює, інтерпретує, переживає й осмислює суб'єкт соціальну дійсність, а з другого – визначає внутрішню логіку побудови ним своєї поведінки в соціумі.*

Аналіз наукових джерел, у яких висвітлюються різні аспекти вивчення картини світу особистості, дав нам змогу визначити **основні функції політичної картини** світу суб'єкта. Серед них такі:

- *репрезентативна* (репрезентація уявлень про політичну систему, владу, свою роль у політичному житті держави);
- *інтерпретативна* (інтерпретація й переживання суб'єктом: 1) обставин суспільно-політичної реальності – системи соціально-ієрархічних стосунків з дорослими, ровесниками та владою; значущих ситуацій і подій суспільно-політичного буття; визначення параметрів оцінки та інтерпретації явищ дійсності й поведінки; 2) власного місця й ролі в цих обставинах);
- *впорядкувальна* (структурування, організація та впорядкування системи політичних уявлень та ставлень особистості);
- *орієнтувальна* (орієнтація в просторі суспільно-політичних стосунків, і зокрема щодо норм і цінностей політичної взаємодії; вироблення уявлень про відповідні власним потребам цілі діяльності та прийнятні способи й засоби їх досягнення);
- *регулятивна* (регуляція поведінки людини в ситуаціях соціальної і політичної взаємодії; відтворення й продукування норм і правил, яким має відповідати соціальна, політична взаємодія, а також зразків, моделей політичної, громадянської

поведінки);

- *інтегративна* (засіб інтеграції людей, формування політичної ідентичності суб'єкта(-ів) взаємодії).

Політична картина світу є частиною загальної картини світу суб'єкта та формується в процесі соціалізації, у ході якої особа визначає пріоритетні для себе політичні цілі й цінності, обирає прийнятні способи політичної поведінки та взаємодії залежно від доцільності тих чи тих дій та практик у конкретній ситуації, визначає своє ставлення до влади й чинної політичної системи тощо. Політична картина світу – це сітка смислових координат, крізь призму яких особа сприймає світ політики, визначає ставлення до власних політичних прав і свобод, громадянського обов'язку, до форм і способів взаємодії з органами влади тощо. Політична картина світу, яка включає *уявлення* особи про світ політики, владу та відносини влади, про себе як суб'єкта політики, про державу й своє місце в ній, про прийнятні способи їх взаємодії, виступає своєрідним *регулятором* політичної поведінки.

Отже, політична картина світу являє собою динамічну систему пов'язаних образів та уявлень про владу і політичну систему, її структуру, механізми функціонування та її можливі «конфігурації» в суспільстві. Недаремно дослідники наголошують на тому, що *влада, стосунки з владою є однією із центральних, стрижневих категорій, представлених у політичній картині світу суб'єкта* (В. О. Васютинський, І. В. Жадан, Н. М. Дембицька, І. В. Самаркіна та ін.). Наприклад, основними елементами політичної картини світу особистості І. В. Самаркіна вважає: базові понятійні та символічні концепти суспільно-політичної системи (передусім ключове для політики поняття «влада» та її символічну складову); образи вагомих, значущих політичних акторів (як персон, так й інститутів); подієвий «ряд»; актуальні проблеми соціально-політичної сфери та шляхи їх розв'язання; образ «Я» в політиці [7; 8].

Водночас слід зауважити, що загальне бачення світу політики, прийнятних у суспільстві способів взаємодії політичної влади та особи зумовлюється, забезпечується політичними репрезентаціями. Такі репрезентації «циркулюють» у політичній культурі суспільства та інтеріоризуються молодою людиною в процесі політичної соціалізації, стаючи, за Н. М. Дембицькою,

змістовим елементом її політичної картини світу. Ми цілком згодні з тим, що основним способом засвоєння індивідом соціального (у т. ч. й політичного) досвіду є його взаємодія з «оточенням», до якої він долучається в процесі взаємодії.

Формування системи уявлень про світ політики (про владу, функціонування політичної системи, ustalені способи політичної взаємодії тощо), що складають картину політичного світу людини, відбувається в процесі повсякденної практики, через повсякденне спілкування та інтеракції, різні способи взаємодії із суб'єктами політичної соціалізації: спочатку, на етапі первинної соціалізації, з дорослими (батьками, учителями) й ровесниками, а пізніше, на вторинному етапі соціалізації, – завдяки досвіду політичної комунікації, політичних стосунків, у процесі накопичення політичної інформації й оперування нею.

У процесі первинної соціалізації формується «наївна» політична картина світу індивіда, яка в подальшому може або деталізуватись, так і залишаючись при цьому «наївною», або ж трансформуватись у «спеціальну». Політична картина світу, на думку І. В. Самаркіної, може змінюватись двома способами: «еволюційним» шляхом, з накопиченням життєвого досвіду; або «революційним», який вносить кардинальні зміни в картину світу за короткий проміжок часу, як правило, унаслідок чи під впливом значущих, «масштабних» соціально-політичних подій [8]. Отже, особистість, як суб'єкт політичних відносин, формує своє «наївне» бачення світу політики на основі повсякденного досвіду й практик.

Побудова картини політичного світу особистості відбувається завдяки її «включенню» в соціально-політичне середовище, зануренню в суспільно-політичний дискурс. Будучи принципово діалогічною, особистість конструює, будує свою картину політичного світу у взаємодії з культурою, зі світом у цілому й із соціумом зокрема [9]. А якщо конкретизувати – то у взаємодії із суспільно-політичною інформацією, з іншими людьми (як з дорослими й ровесниками, так і з представниками влади) та з різними соціальними інститутами. Діалог із соціумом постає як джерело породження сенсів, продукування й відтворення практик.

Висновки

Отже, політична картина світу, як частина загальної картини світу особистості, є цілісним, складновпорядкованим, центрованим на «Я» суб'єкта утворенням, ядро якого становлять сталі світоглядні уявлення особистості про соціальний і політичний світ та свою роль у ньому, що сформувалися в результаті взаємодії з реальністю.

Основними складовими політичної картини світу особистості є її уявлення про: світ політики (політичну систему, її структуру та механізми функціонування, образи значущих політичних акторів – персон та інститутів тощо); про владу та стосунки з владою; про образ «Я» в політиці («Я» як суб'єкт політики); про державу і своє місце в ній; про прийнятні способи взаємодії особи з владою, державою та її елементами, іншими громадянами, політичними акторами тощо.

Політична картина світу, з одного боку, відображає те, як суспільно-політична дійсність оцінюється, інтерпретується, переживається й осмислюється людиною, а з другого – визначає внутрішню логіку побудови особою своєї поведінки в соціумі. А отже, політична картина світу є призмою, своєрідною сіткою смислових координат, через яку особистість сприймає навколишній світ і яка опосередковує, спрямовує і до певної міри визначає способи її взаємодії зі світом у цілому й з іншими суб'єктами політичної взаємодії зокрема.

Основними функціями політичної картини світу є: репрезентативна, інтерпретативна, впорядкувальна, орієнтувальна, регулятивна, інтегративна.

Ми виходимо з того, що структура політичної картини світу людини має сприяти її конструктивній адаптації в суспільстві, ефективній діяльності, досягненню власних цілей та інтересів.

Література

1. *Васютинський В.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К., 2005. – 492 с.
2. *Титаренко Т. М.* Соціально-психологічні практики життє-конструювання особистості / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Житомир, 2011. – Т. 2. – Вип. 7. – С. 15–23.
3. *Мочалова Ю. А.* Особенности образа мира у представителей различных этнических групп [Электронный ресурс] / Ю. А. Мочалова. – Режим доступа : www.psu.ru/psu/files/4802/mochalova.doc.
4. *Первушина О. В.* «Образ мира» как проблема междисциплинарного исследования / О. В. Первушина // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 4 (16). – С. 13–17.
5. *Иванова И. А.* Роль феномена «образ мира» в отечественной психологии / И. А. Иванова // Вестник Университета Российской академии образования. – 2011. – № 1. – С. 95–98.
6. *Сапогова Е. Е.* Psychocadabra: субъективная «картина мира» как гипертекст / Е. Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия «Психология» / под ред. Е. Е. Сапоговой. – Тула : ТулГУ, 2004. – Вып. 4. – С. 163–179.
7. *Самаркина И. В.* Публичная сфера в политической картине мира: структура, практики взаимодействия и векторы трансформации [Электронный ресурс] / И. В. Самаркина. – Режим доступа : http://identity.ucoz.ru/Statyi/Samarkina_pupl_sfera.doc.
8. *Самаркина И. В.* Дети и родители: отношение к власти [Электронный ресурс] / И. В. Самаркина. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/511/30/>.
9. *Баксанский О. Е.* Когнитивный образ мира : науч. моногр. / О. Е. Баксанский, Е. Н. Кучер. – М. : Канон+, 2010. – 224 с.

Розділ 2

ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИ ЯК ЗАСІБ ВИВЧЕННЯ І ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

2.1. Сутність і призначення проективного методу

Відомо, що для дослідження неусвідомлюваних або частково усвідомлюваних уявлень, мотивів, цінностей, настановлень, способів поведінки людини стандартизовані методики, які традиційно вважають більш об'єктивними, часто-густо виявляються малоприматними, оскільки дають змогу зафіксувати хіба що добре усвідомлені, раціональні оцінки. На сьогодні ж усе більше науковців доходять висновку про необхідність використання в політико-психологічних дослідженнях не тільки вербальних методів, за допомогою яких можна вивчати здебільшого раціональні, усвідомлювані уявлення респондентів, а й широкого залучення ресурсів проективних методів, завдяки яким стає можливим актуалізувати *неусвідомлювані (або малоусвідомлювані) пласти* політичної свідомості респондентів і дослідити їхню систему ставлень у ході оцінювання.

Особливістю проективних методів соціально-психологічного та політико-психологічного дослідження, що може утруднювати їх застосування, є те, що вони не мають жорсткої, формалізованої схеми збирання даних і статистичної презентації результатів. Утім, цей «недолік» нівелюється за умови їх коректного застосування і належної фахової підготовки психолога. Водночас проективні методи спираються на активність респондентів, враховують роль неусвідомлюваних факторів у свідомості й поведінці людини, її настановлень та уявлень у перетворенні й трансформації отримуваної інформації, у формуванні власної думки, реалізації мотивів вибору і т. ін. Таким чином, саме проективні методики

дають змогу ефективно досліджувати неусвідомлювані або малоусвідомлювані компоненти системи політичних ставлень молодих громадян до реалій політичного буття, що стосуються особливостей політичних взаємовідносин особистості і держави, а також влади і суспільства в цілому, представлених у їхній політичній картині світу. А отже, проєктивні та напівпроєктивні методики відкривають можливість для здійснення найбільш повного і коректного дослідження неусвідомлюваних чи малоусвідомлюваних аспектів системи політичних ставлень молодих громадян та особливостей сприймання суспільно-політичної реальності.

Проєктивні методики можуть виступати як ефективні інструменти, що дають змогу актуалізувати неусвідомлювані (чи малоусвідомлювані), емоційно-оцінні аспекти ставлень молоді до світу політики, а відтак – і відкривають можливість для їх усвідомлення, структурування та екологічного трансформування.

2.2. Проєкція як основний робочий механізм

В основі проєктивної техніки – споконвіку притаманне людині прагнення тлумачити явища і предмети навколишньої дійсності у взаємозв'язку з власними бажаннями, потребами, відчуттями – усім тим, що й становить внутрішній світ особистості [1; 2]. Сутність проєкції як основного робочого механізму полягає в тому, що, коли індивіду пропонують навмисно максимально невизначену ситуацію чи завдання, він не може не проєкувати на себе кінцевий результат. Перебіг його думок – ключ до розуміння його відчуттів у комунікативному процесі та й усього того, що наповнює, пронизує його повсякденне життя на інтуїтивному або неусвідомлюваному рівні.

Проєктивні методики, в яких замість прямих запитань використовуються непрямі способи отримання інформації від респондентів, є досить надійними і валідними методами «проникнення» в природу поведінки, уявлень, ставлень, що вивчаються. *Перевагою* є те, що результати, отримані за допомогою проєктивних методик, дають змогу аналізувати процеси не тільки

на рівні усвідомлення, а й «знімати» зріз неусвідомлюваний чи, приміром, інтуїтивний рівень спонтанних реакцій.

Створенню проєктивних методик передували дослідження В. Вундта і Ф. Гальтона, які чи не вперше використали метод вільних («словесних») асоціацій (див. [1; 2]). Пізніше К. Г. Юнг, створюючи свій тест, також звернувся до асоціацій і показав, що несвідомі переживання людини піддаються «об'єктивній діагностиці» (див. [2]). Вважають, що «тести» незавершених речень і розповідей походять від асоціативного тесту Юнга.

Л. Франк використовував термін «проєкція» для позначення особливої групи методів дослідження особистості. Його концепція зосереджує увагу на низці моментів, важливих для розуміння призначення і діагностичних обмежень проєктивних методик. На думку дослідника, вони спрямовані на розкриття внутрішнього світу особистості, світу її суб'єктивних переживань, відчуттів, думок, очікувань, а не на експрес-діагностику реальної поведінки. Важливим є не те, як людина діє, а те, що вона відчуває і як управляє своїми почуттями. Розвідки Франка, що мали теоретико-методологічний характер, породили безліч експериментальних досліджень, серед яких особливо слід виділити два напрями: 1) вивчення ролі стимул-реакції в проєкції особистісно значущого матеріалу та 2) вивчення феномена проєкції як психологічного механізму, що лежить в основі дії цієї групи методів [2; 3].

Таким чином, в основу проєктивного методу, а отже, і проєктивних технік покладено уявлення про дію механізму проєкції, який, власне, і дає змогу актуалізувати особливий пласт малоусвідомлюваних уявлень, оцінок, мотивів, практик, ставлень індивіда.

2.3. Проєктивні методики: огляд та класифікація

Наразі з прикрістю можемо констатувати, що в політико-психологічних дослідженнях зроблено лише перші спроби використання окремих проєктивних методик для вивчення неусвідомлюваних аспектів політичної свідомості респондентів та особливостей сприймання суспільно-політичної реальності. Так, О. Б. Шестопа, досліджуючи психологію сприймання влади,

застосувала *асоціативні методики* для вивчення образу політиків, а точніше – неусвідомлюваних оцінок їхнього іміджу (а саме: асоціації з кольором, запахом, тваринами), та *малюнкові методики* для виявлення візуальних, неусвідомлюваних компонентів образу політиків [4]. О. О. Малаканова і Ю. М. Акіф'єва за допомогою *аналізу малюнка* виявили різні типи політичних настановлень дітей [5]. І. М. Білоус використала *методику незавершених речень* для виявлення емоційних оцінок і ставлень молоді до політики як сфери суспільної діяльності [6]. Н. В. Хазратова досліджувала образ держави за допомогою модифікованої спеціально для політико-психологічних досліджень проективної методики «Неіснуюча істота» [7], а трохи пізніше Н. М. Дембицька, вивчаючи символічні характеристики політичних уявлень студентів про себе та владу, скористалася модифікованою малюнковою методикою «Неіснуюча тварина» [8]. Аналіз вищезгаданих праць дав змогу зробити висновок про ефективність застосування проективних методів для дослідження певних політико-психологічних феноменів масової свідомості респондентів і зокрема для вивчення їхньої системи ставлень.

Традиційно проективні методи використовували для вивчення й аналізу особистісних характеристик респондентів [1; 9]. Висвітленню цього питання присвячено низку робіт [1–3; 9–12]. Водночас проективні методи слугують інструментом для перевірки тих чи інших теоретичних положень [1; 9].

Одну з перших класифікацій проективних методів запропонував Л. Франк (див. [11]). Вона ґрунтувалася на характері реакцій, відповідей досліджуваного і викликала багато нарікань з боку інших учених. Водночас ця класифікація може бути цікавою, оскільки робить акцент на різних аспектах *проективного досвіду*. В основу своєї класифікації учений поклав найбільш важливі категорії. Серед них такі:

1) *конститутивна*. Для технік, що презентують цю категорію, характерною є ситуація, коли респондентові пропонується створити певну «структуру» з неструктурованого матеріалу. Це може бути, наприклад, техніка незавершеного малюнка. Дж. Зубін відносить до цієї категорії і тест Роршаха (як багато «структур» може побачити досліджуваний у довільних чорнильних плямах);

2) *конструктивна*. Близька до попередньої. Відрізняється ступенем «опрацювання» матеріалу, який радше упорядковується, ніж просто моделюється. Прикладом можуть слугувати форми малюнкових завдань, приміром, на певну тему, на відміну від зовсім вільного самовираження;

3) *інтерпретативна*. Полягає в «приписуванні» досліджуваним власних значень стимульній ситуації. Приклади – тести словесних асоціацій, Тематичний апперцептивний тест (ТАТ);

4) *катартична*. Відрізняється «зміщенням» акценту з процесу на результат. Ігрові техніки, що в різних варіантах задіюють фантазію досліджуваних, є типовим прикладом цієї категорії;

5) *рефрактивна*. Була додана Л. Франком пізніше, у ході подальшого аналізу. Висвітлює феномен, описаний Г. Олпортом як «експресивні» характеристики поведінки. Графологію також можна віднести до цієї категорії, якщо розглядати її як проєктивний метод [1; 2; 9; 11; 12].

Критика цієї класифікації точилася навколо таких моментів: по-перше, багато «перехрещень» між самими категоріями; по-друге, наскільки правомірно брати за основу класифікації характер відповідей, особливо з огляду на те, що відповідь часто обумовлюється характером самого стимулу [12]. Можливо, основна відмінність між проєктивними техніками полягає в меті їхнього застосування, хоча й тут не виключені часткові збіги.

Беручи за критерій класифікації *модальність використовуваного стимулу*, Г. М. Прошанський пропонує в найзагальнішому вигляді поділяти всі проєктивні техніки на: 1) *візуальні* (переважають) і 2) *невізуальні* (одиничні – приміром, ті, що ґрунтуються на тактильних і кінестетичних відчуттях). Так само як різновиди візуальних технік, але з іншими акцентами він пропонує розглядати *вербальні* проєктивні техніки (наприклад, «Завершення речень»); так звані *конкретні* техніки, де як стимульний матеріал використовують реальні або, частіше, іграшкові предмети; додаткові можливості має використання *візуальних стимулів, що змінюються* (фільми та їхні еквіваленти) (див. [12]).

Якщо за критерій класифікації взяти *відповіді респондентів*, то згаданий автор пропонує поділяти проєктивні техніки на

експресивні (пов'язані з дією) та *імпресивні*. Підвидами перших виступають, зокрема, *творчі* і *репродуктивні*. А *вербальні* й собі можуть бути *інтерпретативними* та *асоціативними* [там само].

Ще однією основою для класифікації може стати ***мета застосування проєктивних технік***.

Отже, узагальнюючи все сказане, зазначимо, що класифікація проєктивних технік Г. М. Прошанського являє собою тривірневу схему. Вона має такий вигляд:

1) стимули: вербальний, візуальний, конкретний, інші модальності;

2) «відповідь»: асоціативна, інтерпретативна, маніпулятивна, вільний вибір;

3) мета: опис, діагностика, терапія (див. [2; 12]).

Соціальні ж психологи (О. Т. Мельникова, Т. В. Фоломєєва, О. М. Бартенєва) довели, що проєктивні методики дають також можливість адекватно досліджувати ставлення респондентів до об'єктів соціальної дійсності загалом [4; 13; 14] і різноманітних аспектів суспільно-політичної реальності зокрема [1; 4]. Ми поділяємо думку про те, що «ставленневі» відносини з політикою та її суб'єктами є свідченням психологічного включення особистості в політику та визначають ступінь її готовності брати участь у політичному житті країни. Саме система ставлень здатна об'єднати, на думку І. М. Білоус, «внутрішній» (орієнтаційно-ціннісний) та «зовнішній» (інструментально-дієвий) рівні політичної участі і є своєрідним посередником, «містком» між ними [6].

Політичні ставлення (соціально-політичні настановлення) правомірно розглядати як ставлення до конкретних суспільно-політичних, громадянських, політичних «об'єктів» (утіленіх у конкретних подіях, стосунках, особах) чи явищ. На думку Н. В. Хазратової, настановлення здебільшого є імпліцитною диспозицією і можуть виявлятися у поведінці без вербальної експлікації [7]. Міцно засвоєні диспозиції, які породжують політичні практики, формуються в процесі взаємодії із соціально-політичним середовищем та прагнуть «породжувати» «розумні» способи поведінки, що йдуть, за висловом Т. М. Титаренко, від «здорового глузду». Тоді як найменш імовірні практики, за П. Бурдьє, виключаються з обігу як неприродні. Активна наявність, присутність у практиках минулого досвіду (що існує у формі

типових схем сприймання, мислення й діяння) забезпечує їм тотожність і постійність у часі [15].

Держава – важливий компонент психологічної, суб'єктивної реальності людей, а сконструйований образ держави, що входить до картини політичного світу, великою мірою визначає характеристики відносин (від залежних до осмислено-відповідальних) з державою, у які вступають люди. Диспозиції щодо держави передбачають, з одного боку, латентну готовність сприймати державу (та її елементи) певним чином, у той чи інший спосіб, а з другого – готовність до реалізації громадянином того чи іншого способу, типу, стереотипу поведінки. Ідеться про певний набір «стандартів» поведінки, які відповідають типовим ситуаціям взаємодії громадянина з державою та її елементами [7].

Особливий науковий інтерес становить вивчення політичних ставлень молоді, які репрезентують у політичній картині світу молодих людей ті реалії політичного буття, що стосуються особливостей політичних взаємовідносин особистості і держави, а також влади і суспільства в цілому. І це зрозуміло, адже специфіка цих репрезентацій позначається на політичній поведінці молоді. Підкреслимо, що саме проєктивні та напівпроєктивні методики відкривають можливість для найбільш повного і коректного дослідження, оскільки дають змогу побачити й проаналізувати неусвідомлювані або малоусвідомлювані компоненти системи політичних ставлень громадян. Так, на сьогодні вже доведено (Н. В. Хазратова), що, приміром, неусвідомлюваний компонент образу держави існує і може бути емпірично зафіксований у вигляді проєкцій [там само]. Це, власне, обумовлює та обґрунтовує доцільність застосування тих чи інших проєктивних методик.

Загалом більшість проєктивних методик, услід за Л. Франком, можна згрупувати таким чином:

1) *методики структуривання* (або конститутивні) – тест чорнильних плям Роршаха, тест «хмар», тест тривимірної проєкції. Досліджуваному пропонуються доволі «аморфні» зображення, яким він має надати сенсу. Передбачається, що в процесі їх інтерпретації, надання їм сенсу респондент проєкує на «тестовий матеріал» свої внутрішні настановлення, прагнення та очікування;

2) *методики конструювання* (або конструктивні) – MAPS, «тест світу» і його численні модифікації. Пропонуються так звані

оформлені деталі, моделі об'єктів (фігурки людей і тварин, моделі будинків, машин, літаків, дерев і т. ін.), з яких потрібно створити «осмислене ціле» (сконструювати «малий світ») та пояснити його;

3) *методики інтерпретації* – ТАТ, тест фрустрації Розенцвейга, тест Сонді. Досліджуваний має витлумачити, пояснити, інтерпретувати ту чи іншу подію, ситуацію, яка передбачає неоднозначну інтерпретацію;

4) *методики катарсису* – психодрама, проективна гра. Пропонується ігрова діяльність у спеціально організованих умовах;

5) *методики доповнення* (так звані адитивні методики) – незакінчені речення, незакінчені розповіді, асоціативний тест Юнга та інші асоціативні техніки;

6) *методики вивчення експресії* – аналіз почерку, особливостей мовленнєвого спілкування, міокенетична методика Мира – Лопеца;

7) *імпресивні методики* – приміром, тест Люшера, хоч стимулами можуть бути будь-які об'єкти живої й неживої природи. Ґрунтуються на вивченні результатів вибору стимулів із низки запропонованих;

8) *методики вивчення продуктів творчості* – тест малювання постаті людини (варіанти Д. Р. Гуденау і К. Маховер), тест малювання дерева К. Коха, тест малювання будинку, малювання пальцем та інші малюнкові техніки та їхні модифікації [1; 9].

Відмітною особливістю проективних методик є те, що в них використовують невизначені, або так звані слабоструктуровані, стимули, які створюють оптимальні умови для найрізноманітніших проявів внутрішнього світу людини [1, с. 44–45]. Ще раз нагадаємо, що більшість зі згаданих проективних методик зазвичай застосовують для дослідження певних неусвідомлюваних сторін особистості (зокрема, форм мотивації, значущих переживань, особистісних смислів тощо), оскільки вони, згідно з Л. Франком, здатні відображати найсуттєвіші аспекти особистості в їхній взаємозалежності й цілісності функціонування. Проте окремі групи проективних методик з наведеної класифікації успішно застосовувались й у дослідженні соціальних об'єктів. Адже «проективні методики вимірюють не ту чи ту психічну функцію, а

свого роду модус особистості в її взаємовідносинах із соціальним оточенням» [там само, с. 12].

Застосування проєктивних методів дає змогу дослідити *неусвідомлюване ставлення особистості до політичної реальності*, оскільки в проєкції, за слушним висловом Л. Ф. Бурлачука, «реалізуються раніше сформовані психологічні настановлення, що являють собою згорнуті, а тому й неусвідомлювані програми організації поведінки, які створюють готовність до сприйняття явищ та об'єктів дійсності у відомому ракурсі, відношенні суттєвого і несуттєвого» [там само, с. 28].

Аналіз сучасних наукових публікацій, у яких описано досвід застосування в політико-психологічних дослідженнях різних проєктивних методик, показав, що найчастіше використовуються експресивні методики вивчення продуктів творчості, а саме малювання на задану тему. Так, О. Б. Шестопал переконливо довела ефективність застосування методу «Психологічний малюнок влади» для вивчення ірраціональних складових образу політиків і влади [4]. О. О. Малаканова і Ю. М. Акіф'єва засвідчили можливість визначення типів політичних настановлень дітей за допомогою аналізу малюнка на тему: «Що таке вибори?» [5]. Доцільність застосування малюнкової методики «Неіснуюча тварина» продемонструвала Н. М. Дембицька, модифікувавши її для вивчення особливостей відносин у системі «особистість – політична влада» [8]. Правомірність використання проєктивних методик, модифікованих спеціально для політико-психологічних досліджень, довела Н. В. Хазратова. На її слушну думку, для дослідження неусвідомлюваних або малоусвідомлюваних особистісних утворень стандартизовані психодіагностичні методики, які традиційно вважають більш об'єктивними, часто виявляються малопридатними. «Ядерний» рівень образу держави, за припущенням дослідниці, лежить у сфері глибинного несвідомого і є архетипним утворенням. Тому, добираючи методи і методики дослідження, вона спиралася на твердження К. Г. Юнга про те, що архетипи, як правило, виявляються або в проєкції (у буденному житті), або в екстремальній ситуації, коли контроль свідомості послаблюється [7, с. 142]. Модифікована спеціально для політико-психологічних досліджень проєктивна методика «Неіснуюча істота» дає змогу «побачити» проєкцію суб'єктивного

переживання людиною свого психологічного зв'язку та особливостей взаємодії з державою.

Результати емпіричних досліджень, проведених у тому числі й нами, довели ефективність застосування *психологічних малюнкових методик* у політико-психологічних дослідженнях для вивчення *системи ставлень людей до об'єктів соціальної (чи політичної) дійсності* [4; 7; 8].

Малюнок, за А. В. Бабайцевим, є *способом експлікації картини світу (і зокрема політичного)*, що надає інформацію у вигляді символів. Дослідник вважає, що «соціум сприймає політику взагалі (і владу зокрема) символічно, не раціоналізуючи суб'єкт-об'єктні відносини. Символи “несуть” мобілізаційний “заряд” та проявляються в образній мові змінюваних феноменів масової свідомості. Вони надають зовні розрізним стихійним діям мас екзистенційного значення, відкриваючи смислові горизонти, які не можуть бути побачені в межах повсякденного політичного досвіду. Експресивна дія символів залучає до політичних процесів людей, що не знаються на їхніх механізмах, а символічне “спрощення” дає можливість кожному учасникові політичної дії виробити власну оцінку події, факту і вселяє відчуття “причетності”» [16, с. 33].

Малюнок адресує дослідника не до логічних форм мислення індивіда, а безпосередньо до образного його змісту. Через символіку малюнка відображаються глибинні смисли дійсності, які є дуже складними. У них, на думку Н. М. Дембицької, у єдиній, «злитій» формі представлені і образ, і ставлення людини до світу, і особистий досвід переживань суб'єкта» [8]. Саме тому *малюнкові проєктивні методики якнайкраще підходять для вивчення тих аспектів свідомості, які найменш доступні для прямого опитування*, зокрема для дослідження неусвідомлюваного (чи малоусвідомлюваного), емоційно-ціннісного аспекту політичних ставлень *особистості (до себе, влади, політики і держави) та визначення свого місця в суспільстві тощо.*

Водночас доволі проблематичною, слабкою ланкою новостворених малюнкових методик залишаються на сьогодні питання, пов'язані з *інтерпретацією* отриманих результатів та їхньою *стандартизацією*. І хоча дехто з дослідників вважає, що

стандартизація і жорстка формалізація суперечать самому духові проєктивних технік і не є виправданими [9], проте це питання й досі є дискусійним.

Вдалу спробу стандартизувати інтерпретації малюнків здійснили Т. В. Фоломєєва та О. М. Бартенева, узагальнивши досвід застосування проєктивної методики «Психологічний малюнок» у дослідженні соціальних об'єктів. Вони дійшли цікавих висновків, а саме: по-перше, певні характеристики малюнка є специфічними для відображення індивідуальних особливостей суб'єкта сприйняття, тоді як інші – для відображення образу соціального об'єкта; по-друге, різні характеристики психологічного малюнка відображають принципово різні аспекти (емоційний, когнітивний, мотиваційний) сприйняття соціального об'єкта.

На думку дослідниць, аналізуючи малюнки, варто звертати увагу на такі ключові моменти, як:

- *композиція малюнка*, яка відображає властивості структури об'єкта (сформованість, усталеність, конфліктність чи гармонійність);

- *форми*, що використовуються в рисунках (вони відображають когнітивну складову образу, передають такі властивості самого об'єкта, як активність, динамічність);

- *предметні образи*, наявні в малюнку, що розкривають особистісні смисли, якими респонденти наділяють об'єкт сприйняття;

- *кольори*, оскільки вони є універсальними для вираження найрізноманітніших характеристик образу;

- *щільність*, яка відображає мотиваційний компонент образу і якнайменше залежить від особистісних особливостей респондентів [13].

Водночас варто пам'ятати, що кожен дослідник (або психолог-практик) для вирішення власних дослідницьких завдань, і зокрема політико-психологічних, здійснює адаптацію чи модифікацію як самих проєктивних методик, так і схем аналізу таким чином, щоб вони якнайкраще відповідали меті дослідження.

На нашу думку, малюнок можна розглядати як *своєрідний «текст»*, у якому актуалізується символічне відображення політичних ставлень і практик взаємодії.

2.4. Переваги та обмеження проєктивних методик

Проєктивні методики часто розглядають як методичні прийоми, а також як інструменти (зазвичай додаткові) для індивідуальної психодіагностики особистості. Проте, ще раз наголосимо, цим не вичерпуються їхні можливості. Ми розглядаємо використання проєктивних методик значно ширше, а саме у контексті застосування в психологічному знанні так званої *якісної методології* загалом. Тож проаналізуємо, слідом за О. Ю. Богдановою та І. М. Марковською, особливості якісних методів, пам'ятаючи про те, що їхні особливості, характеристики та властивості «поширюються» і на проєктивні методи [17]. Для того щоб зробити ці особливості більш виразними, «випуклими», яскравими й помітними, будемо розглядати їх у порівнянні з кількісними методами. Крім того, таке порівняння допоможе психологам (дослідникам, працівникам соціальної сфери, педагогам та й загалом читачам цього посібника) більш усвідомлено обирати та за необхідності поєднувати ті чи ті методи для вирішення своїх конкретних завдань.

Зауважимо, що традиції застосування як кількісних, так і якісних методів у соціально-психологічних та політико-психологічних дослідженнях існують доволі давно і часом конфліктують між собою. Проте ще раз зазначимо, що кожен з них має свої переваги та обмеження, знання й врахування яких дає можливість дослідникові вдало використовувати ті чи ті з них, а також коректно їх комбінувати, поєднувати, що допомагає отримати більш вичерпну інформацію про предмет вивчення. Приміром, Дж. Кемпбелл так міркує з цього приводу: «Я не можу рекомендувати ні орієнтовану на якісний підхід соціальну науку, ні ... процес ... кількісного підходу. Проте я наполегливо рекомендую обидва підходи як необхідні, взаємно доповнювальні засоби перехресної валідазації» (цит. за: [17]). Таким чином, більш доречно говорити не про протиставлення, а про поєднання двох підходів (кількісного і якісного) у політико-психологічних дослідженнях, тобто про реалізацію принципу функціональної

доповнюваності. При цьому вибір тих чи тих методів визначається специфікою досліджуваної проблематики. Тож ще раз наголосимо на тому, що йдеться не про те, яким методам надати перевагу (бо проблема «полярності» кількісних і якісних підходів не зможе бути вирішена доти, доки один з підходів визнаватиметься універсальним і більш значущим для усіх можливих ситуацій дослідження), а про розуміння їхніх ресурсів, переваг, специфіки застосування, що дасть змогу усвідомлено й коректно їх використовувати.

Так, відомо, що від організації якісних досліджень залежать природа і характер отримуваних результатів [1; 17]. У сьогоденнішньому соціально-психологічному знанні досить поширене уявлення про існування двох типів отримуваних даних. Дослідник масової комунікації К. Криппендорф називає їх «etic» і «etic». Перші з них щонайменше залежать від дослідника чи ситуації дослідження, тому їх можна віднести до вільних, або неформалізованих, даних, на які не впливає дослідник, тоді як другі є доволі строгими, формалізованими даними, нібито «нав'язаними» дослідником. Водночас, з одного боку, навіть на найбільш структуровані типи досліджень почасти впливає індивідуальність респондента і його соціальна ситуація. А з другого – навіть найбільш «природні» ситуації дослідження повністю не позбавлені впливу дослідника, тому що він, приміром, вирішує, на що звернути увагу, а що – проігнорувати. Тож коректніше говорити про існування континуума методів з так званими «вільним» і «строгим» полюсами даних [17].

Проективні методи, так само як і якісні методи загалом, забезпечують результати, які ближче до вільного, відносно незалежного полюса континуума, оскільки вони дають змогу респондентам відповідати своїми словами, використовуючи свої категорії, поняття, власний образний ряд чи асоціації, символи. Водночас вони не позбавлені повністю структури, адже дослідник задає тему, пропонує стимульний матеріал, уточнювальні запитання тощо.

Цікавим підходом видається, зокрема, розглядати соціально-психологічне дослідження як процес, що циклічно рухається від вільних даних до строгих, і назад, по колу. Малодосліджені явища часто розпочинають вивчати саме за допомогою проективних

«інструментів», оскільки вони дають найбільш «вільні», «широкі» дані. Якщо явище вивчено краще, то зазвичай використовують методики, що дають більше строгих даних. При накопиченні ж знань унаочнюється недостатність наявних пояснювальних схем – і знову виникає нагальна потреба в актуалізації вільних даних, і знову повторюється цикл [17, с. 6].

Якщо спробувати узагальнити, то виходить, що вільні дані звичайно отримують за допомогою якісних, неформалізованих методів (у тому числі проєктивних), тоді як строги – завдяки залученню кількісних, формалізованих методів. Водночас якісні методи не спростовують, а радше вдало доповнюють статистичні кількісні методи. Такий комплексний підхід до соціально-психологічних досліджень загалом, і у сфері політичної психології зокрема, стає міцним підґрунтям для нових якісних технологій, що завойовують усе більше прихильників як серед представників академічної науки, так і серед тих, хто «спеціалізується» на прикладних дослідженнях.

Тож зупинімось окремо на *перевагах та обмеженнях якісних методів*, пам'ятаючи про те, що їхні властивості поширюються і на проєктивні методи. Коли ми говоримо про якісні (і зокрема проєктивні) методи, то питання щодо їх застосування можна розглядати принаймні у двох ключах: 1) як засобу і способу збирання інформації та 2) як способу оцінювання отриманих даних.

Відмітними особливостями якісних методів (у тому числі *проєктивних*) порівняно з кількісними науковці вважають такі:

1. Якісні методи збирання інформації мають нестандартизований характер і не спираються на статистичні процедури (що властиво кількісним методам). Вони спрямовані на вивчення усього спектру найрізноманітніших сторін об'єкта (чи то суб'єкта вивчення); не ставлять за мету простежити кількісні закономірності; орієнтуються на пошук і знаходження причинно-наслідкових зв'язків, на аналіз самого процесу змін та взаємодії з навколишньою реальністю. Ці методи уникають жорсткої, формалізованої схеми збирання даних і не презентують свої результати у вигляді математичних «викладок», що відкриває додаткові широкі можливості для більш глибокого та повного розуміння і пояснення соціально-психологічних явищ у сфері політики.

2. Якісні методи дослідження дають респондентові можливість висловлюватись абсолютно вільно, спираючись на власний категоріальний апарат, а це допомагає максимально широко представити досвід респондента. Адже сенс запитань у формалізованих опитувальниках може не збігатися з категоріями, якими зазвичай оперує респондент, коли сприймає чи оцінює того чи того політика, подію, статтю в ЗМІ тощо. І хоч у процесі дослідження респондент приймає чи не приймає, певним чином оцінює запропоновану йому структуру, проте дослідник усе одно отримує не повну інформацію, а лише в межах ним самим заданих координат.

3. Завдяки «апелюванню», «звертанню» до активності респондента / аудиторії створюються умови не просто для отримання потрібної інформації, а й для спостереження й виявлення спектру значень, якими люди наділяють ті чи ті явища. Політична картина світу людини містить у собі певні політичні образи, образи суспільно-політичних подій, політиків, образи взаємодії з владою та з іншими громадянами, уявлення про себе і своє місце в державі тощо. У ситуації якісного дослідження, що зазвичай наближена до життєвої, респондент має нагоду вільно висловлювати свою думку, а також він вирішує творче завдання актуалізації й представлення власних уявлень, образів тощо в тому вигляді, як вони впливають на його мотивацію, поведінку, способи взаємодії. Тож для дослідника відкривається можливість «побачити», актуалізувати та певною мірою «відкрити» мотивацію поведінки людини, очікування, атитюди, цінності, практики, уявлення, ставлення й зробити їх доступними для творчого процесу (презентації, усвідомлення, осмислення та переосмислення, структурування досвіду і т. ін.). Дехто з дослідників вважає, що використання групових форм роботи сприяє тому, що якісні методи стають ще більш економічними та ефективними для вирішення певних типів завдань [17].

Що ж стосується якісних методів як *способів оцінювання отриманих даних*, то на сьогодні науковці виділяють такі основні типи якісного оцінювання:

1) *досвід самих учасників*, який часто трактують як найбільш «наївне» і поширене знання;

2) *експертна оцінка* (це може бути як власний професійний досвід дослідника, так і участь інших спеціалістів-експертів);

3) *системний аналіз*, який передбачає зв'язок з іншими системами, пильну увагу до всіх процесів, що відбуваються, аналіз ситуації з різних боків, що усе разом назагал дає змогу уникнути обмеженості багатьох кількісних оцінок [там само].

Отже, якісні методи (у тому числі проєктивні) – це комплексні методи дослідження, що детально виявляють реальний зміст мотиваційних, ціннісних та емоційних аспектів сприймання тієї чи іншої «інформації» і не спрямовані на визначення статистичних кількісних закономірностей [там само].

Проєктивні методи (як і якісні методи загалом) певною мірою дають можливість:

- подолати суб'єкт-об'єкту дихотомію природничо-наукової парадигми дослідження, оскільки широко враховують суб'єктивний досвід респондента;

- досягти цілісності в описі та розумінні явища, що вивчається, і таким чином уникнути певної дискретності інформації, яка отримується виключно кількісними методами;

- отримати інформацію, що відповідає категоріальному апарату, який використовує респондент у процесі сприймання та оцінювання подій, явищ, політичних і громадянських «постатей», інформації тощо;

- досягти поглибленого розуміння явища, що вивчається, не вдаючись до масового збирання даних;

- отримати значний обсяг даних за коротший проміжок часу, тобто швидше і порівняно дешевше, і т. ін. [1-3; 9-11; 14; 17].

Доволі ґрунтовне порівняння кількісних і якісних методів зробили О. Ю. Богданова та І. М. Марковська [17], вдало виділивши їхні основні відмітні особливості (табл. 1).

Зазначимо, що використання проєктивних методів і досі викликає багато дискусій та нарікань, оскільки бракує статистичних обґрунтувань отриманих результатів. Це часом ставить під сумнів їхню валідність, що можна віднести до недоліків проєктивних методів. Р. Кеттелл, звертаючи увагу на концептуальну слабкість проєктивних методик, наводить аргументи щодо низької валідності й надійності проєктивних процедур (див. [2]). Водночас Дж. Кемпбелл, приміром, слушно

зауважив, що інформація, отримана за допомогою проєктивних методів, з одного боку, може бути «кількісно» перевірена, а з другого – *проєктивні методи мають внутрішні механізми валідазації*, хоч вони дотепер, на жаль, є недостатньо вивченими (див. [17]). Існують й інші дані, що підтверджують досить високу валідність проєктивних методів [1].

Що ж стосується *обмежень проєктивних методик*, то до них можна віднести такі:

- досвід, вміння та інтуїцію дослідника, що аналізує та інтерпретує отримані дані;
- складність аналізу емпіричних даних; брак чітких схем аналізу, неможливість (складність) формалізації отриманих даних;
- *непередбачуваність/непрогнозованість* отримуваних даних. Проєктивні методики дають змогу зібрати таку інформацію, яка не може бути отримана ніяким іншим способом. Вони містять «свідомо» неоднозначний стимульний матеріал, який може означати для респондента зовсім не те, що задумував дослідник;
- неможливість повністю уніфікувати і стандартизувати не тільки аналіз та інтерпретацію результатів, а й процедуру дослідження.

Таблиця 1

Порівняльні характеристики якісних і кількісних методів дослідження

Основні характеристики методів дослідження	Якісні методи	Кількісні методи
Ставлення до статистичних процедур	статистичні процедури не використовуються	опора на статистичні процедури
Вибірка	невелика	велика, репрезентативна
Парадигма	близька до феноменологічної психології, до здатної «розуміти» психології; опора на глибокий психологічний аналіз світу суб'єктивних явищ і переживань,	близька до природничо-наукової парадигми; спирається на «об'єктивне» пізнання; дедуктивний аналіз

Основні характеристики методів дослідження	Якісні методи	Кількісні методи
	на суб'єктивне пізнання, індуктивний аналіз	
Походження	із психології, гуманітарних наук	із соціології, природничих наук
Методики	нестандартизовані, проєктивні, напівстандартизовані (спостереження, інтерв'ю, групова дискусія, відкриті запитання, гра, фокус-група та ін.)	стандартизовані: закриті запитання, опитування, анкетування, стандартизоване інтерв'ю; контент-аналіз (поєднання якісного та кількісного)
Проблематика	більш конкретна, індивідуальна	більш загальна
Переваги	більш гнучкі: творчий / інтерактивний характер завдань знижує спротив, викликає інтерес, мотивує до участі; більша ймовірність виявлення феноменології соціально- та політико-психологічних явищ; можливість отримання максимально повної інформації, що відповідає понятійному апарату респондентів; більш глибокий, глибинний аналіз явищ, що вивчаються;	об'єктивний характер процедури дослідження; можливість додаткової перевірки отриманих даних завдяки виконанню вимог репрезентативності, валідності та надійності; відносна легкість обробки результатів; значне «охоплення», можливість широких узагальнень, встановлення закономірностей, виявлення стійких та об'єктивних характеристик досліджуваного явища

Основні характеристики методів дослідження	Якісні методи	Кількісні методи
Недоліки	<p>економічність</p> <p>велика ймовірність суб'єктивізму при аналізі, складність аналізу отриманих даних; високі вимоги до професіоналізму дослідників, експертів, модераторів і т. ін.</p>	<p>можливість неадекватних відповідей респондентів;</p> <p>недостатній зворотний зв'язок з респондентами;</p> <p>не зовсім адекватний понятійний апарат, що може «нав'язуватися» досліджуваному явищу;</p> <p>не такий глибокий, порівняно з якісним, психологічний аналіз;</p> <p>часом явно недостатня здатність належним чином пояснити і зрозуміти глибинний сенс досліджуваних явищ і процесів</p>

Очевидні ресурси та переваги проєктивних методів для вирішення певних типів завдань, що увиразнилися завдяки вже досить тривалому й широкому досвідові їхнього застосування, усе більше приваблюють учених, дослідників, практиків. Що ж стосується формування політичної картини світу молоді засобами проєктивних методик, то варто зазначити, що вони також, окрім усього вже зауваженого вище, є ефективним інструментом для «розтоплення» криги, налагодження психологічного контакту між ведучим/тренером і учасниками (під час проведення тренінгових занять). Так, запропоновані формулювання завдань зазвичай є цікавими самі по собі й часто схожі для учасників на гру, а то й на розвагу. Це сприяє зменшенню супротиву, подоланню збентеження, тривоги й напруженості учасників. Окрім того, «вправи» та завдання, що пропонуються, не загрожують

«репутації» людини, оскільки будь-яка відповідь, реакція не оцінюється, а є цінною, важливою і «правильною». Ці методики також можуть допомогти людині побачити, з'ясувати для себе певні аспекти власної поведінки, які до цього не були усвідомлені й вербалізовані [2], та обрати способи для її трансформування.

Висновки

Розширення сфери застосування проєктивних методик потребує розуміння їхнього теоретико-методологічного підґрунтя (усвідомлення їхніх засад; найзагальніших принципів і понять; ресурсів та обмежень тощо), адже некоректне їх застосування може призвести до серйозних ускладнень як теоретичного, так і прикладного плану.

Основою проєктивних методів є уявлення про дію механізму проєкції, який дає змогу актуалізувати особливий пласт малоусвідомлюваних уявлень, оцінок, мотивів, практик, ставлень і т. ін. людей. Це, з одного боку, робить можливим усебічне дослідження їхньої системи політичних ставлень до реалій політичного буття, представлених у їхній політичній картині світу, а з другого боку, така актуалізація відкриває перед психологом додаткові можливості для формування (структурування) політичної картини світу молодих громадян. Ідеться про усвідомлення, рефлексію, що може сприяти структуруванню, а відтак – екологічному (м'якому, коректному) її трансформуванню. Проєктивний матеріал, що отримується в результаті застосування проєктивних методів, правомірно розглядати як спосіб прояву, експлікації внутрішнього світу особистості. Проєктивні методики дають можливість адекватно і коректно досліджувати політичні ставлення респондентів до об'єктів соціальної та суспільно-політичної реальності.

Серед проєктивних методик, що застосовуються в політико-психологічних дослідженнях, найуживанішими виявились експресивні методики вивчення продуктів творчості (психологічні малюнкові методики), які довели ефективність свого застосування для з'ясування системи ставлень людей до політичної дійсності, презентованої в їхній картині світу. Малюнок – спосіб експлікації

політичної картини світу людини, що надає інформацію у вигляді символів.

Перевагами, беззаперечними достоїнствами проєктивних методик є: багатство отриманого матеріалу; зменшення частки соціально бажаних відповідей за рахунок «замаскованості» мети проєктивних методик; перспектива долучитися, «доторкнутися» до унікального внутрішнього світу людини й отримати матеріал, що відповідає понятійному апарату і так званим «глибинним мовам» респондентів; більш глибокий аналіз явищ, що вивчаються; більша ймовірність виявлення феноменології соціально- і політико-психологічних явищ та ін.

Дослідник чи психолог, який обирає у своїй роботі проєктивні методики, завдяки їхнім перевагам може отримати більш обширну, панорамну картину досліджуваного явища, що адекватно відобразатиме його феноменологію. Проєктивні методики якнайкраще підходять для вивчення тих аспектів свідомості, які найменш доступні для прямого опитування. Тож з'являється можливість отримати матеріал щодо тих аспектів досвіду людини (і зокрема щодо змісту, структури політичної картини світу респондентів), які зазвичай є малоусвідомлюваними в повсякденні та не «знімаються» за допомогою класичних тестових і вербальних, раціональних методик.

Щоб, інтерпретуючи отримані дані, уникнути суб'єктивізму, дослідникові (психологові) потрібно витримувати нейтральну позицію науковця, залишаючись у метапозиції. Доречним може бути також залучення досвідчених експертів для проведення експертизи чи для здійснення експертного оцінювання або опитування.

Певні «недоліки» та обмеження застосування проєктивних методик не зменшують їхньої значущості й цінності для вирішення певних типів завдань.

Література

1. *Бурлачук Л. Ф.* Введение в проективную психологию / Л. Ф. Бурлачук. – К. : Ника-Центр, 1997. – Вып. 3. – 128 с. – (Серия «Новейшая психология»).
2. *Шляпникова И. А.* Проективные методы психодиагностики : учеб. пособие / под ред. Е. Л. Солдатовой. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2005. – 69 с.
3. *Шапарь В. Б.* Практическая психология. Проективные методики / В. Б. Шапарь, О. В. Шапарь. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2006. – 480 с.
4. *Шестопад Е. Б.* Политическая психология : учебник / Е. Б. Шестопад. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 427 с.
5. *Малаканова О. А.* Агенты политической социализации: теоретико-методологические и исследовательские аспекты изучения [Электронный ресурс] / О. А. Малаканова, Ю. Н. Акифьева. – Режим доступа : <http://elibrary.ru>.
6. *Білоус І. М.* Особливості ставлення молодіжної інтернет-аудиторії до участі в політичному житті : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Білоус Ірина Миколаївна. – К., 2008. – 289 с.
7. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : монографія / Н. В. Хазратова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
8. *Дембицька Н. М.* Психологічні особливості політичної соціалізації студентів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дембицька Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 236 с.
9. *Соколова Е. Т.* Проективные методы исследования личности / Е. Т. Соколова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 176 с.
10. *Романова Е. С.* Графические методы в психологической диагностике / Е. С. Романова, О. Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1991. – 253 с.
11. *Проективная психология* / пер. с англ. М. Будыниной, С. Лихацкой, Г. Миннигалиевой и др. ; науч. ред. Р. Римская, И. Кириллов. – М. : Апрель Пресс; Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с. – (Серия «Мир психологии»).
12. *Корнер А. Ф.* Теоретическое исследование пределов возможностей проективных методик : пер. с англ. / Аннелиз Ф. Корнер // *Проективная психология*. – М. : Апрель Пресс; Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – С. 84–93.
13. *Фоломеева Т. В.* Опыт применения проективной методики «Психологический рисунок» в исследовании восприятия социальных объектов / Т. В. Фоломеева, О. М. Бартенева // *Вестник Московского Университета. Серия «Психология»*. – 2000. – № 2. – С. 27–39.
14. *Шайдуллина Ю. А.* Методика психологического рисунка в качественном социально-психологическом исследовании : дис. ...

канд. психол. наук : 19.00.05 / Шайдуллина Юлия Александровна. – М., 2005. – 180 с.

15. *Бурдьё П.* Структура, габитус, практики [Электронный ресурс] / П. Бурдьё // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – Режим доступа : http://read.newlibrary.ru/read/burde_p_page0/struktura_gabbitus_praktika_pierre_bourdieu_le_s_ens_pratique.html
16. *Бабайцев А. В.* Символические «портреты» современной российской политики / А. В. Бабайцев // СОЦИС. – 2011. – № 11. – С. 33–41.
17. *Богданова О. Ю.* Качественные методы социально-психологических исследований : учеб. пособие / О. Ю. Богданова, И. М. Марковская. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2001. – 106 с.
18. *Шелестова Л.* До питання діагностики сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку [Електронний ресурс] / Людмила Шелестова. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe

Розділ 3

ПРОЕКТИВНІ МЕТОДИКИ В ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

При плануванні дослідження важливо враховувати, що різні методи дають можливість виявляти матеріал (інформацію) різного ступеня усвідомлення респондентами [1]. Для вивчення «глибинної мови» респондентів, неусвідомлюваних або малоусвідомлюваних пластів їхньої свідомості якнайкраще підходять проективні методики. Сутність цих методик і зокрема проєкції – як основного робочого механізму – полягає в тому, що, коли респондентам пропонують навмисно максимально невизначену ситуацію чи завдання, вони не можуть не проєціювати себе (своїх ставлень, цінностей, мотивів, уявлень тощо) на кінцевий результат. Перебіг думок респондента – ключ до розуміння його відчуттів у комунікативному процесі та й усього того, що наповнює, пронизує його повсякденне життя на інтуїтивному, або неусвідомлюваному, рівні.

Проективні методики, в яких замість прямих запитань використовують непрямі способи отримання інформації від респондентів, є досить надійними й валідними методами «проникнення» в основу поведінки, мотивів, уявлень, ставлень і т. ін., що при цьому вивчаються. Перевагою є те, що отримані за допомогою проективних методик результати дають змогу аналізувати процеси не тільки на рівні усвідомлення, а й «знімати» зріз неусвідомлюваний чи, приміром, інтуїтивний рівень спонтанних реакцій.

У найбільш загальному вигляді проективні методики можна поділити на дві групи – вербальні і невербальні. Нижче пропонуємо опис тих, які найчастіше використовуються і довели

свою ефективність у ході вирішення поставлених дослідником завдань [1].

Вербальні і невербальні методики можна комбінувати.

3.1. Невербальні техніки і методики

3.1.1. Техніка колажування

Колажування – техніка, що полягає у приклеюванні чи прикріпленні будь-яким іншим способом (наприклад, за допомогою скотчу, скріпок, степлера, пластиліну тощо) на основу (найчастіше паперову) найрізноманітніших «вирізок», тобто друкованих зображень, що продукують соціальні проекти (фотографій, зображень із журналів, газет, листівок, плакатів, а також якихось їхніх деталей, слів, букв, символів), на задану тему. Саме тому колажування ще називають «мистецтвом наклеєних картинок». Інколи колаж доповнюється словами, фразами, написами, фотографіями, намальованими зображеннями; домальовуються як окремі елементи колажу, які учасники не знайшли в журналах чи газетах, так і цілі малюнки; створюється фон тощо. Друковані зображення із журналів і газет, як відомо, підкреслюють конкретність та певний діапазон того, що пропонує дане суспільство [2], а тому колаж якнайкраще підходить для відображення певного аспекту соціальної та суспільно-політичної дійсності.

Створені колажі дають змогу побачити, «прояснити приховані смисли, значення, відтворюють у тому числі неусвідомлене ставлення до себе, інших людей, навколишнього світу», – слушно зауважує Н. Є. Пурніс [3, с. 143]. Не зайве додати, що, наприклад, Т. Ю. Калошина не рекомендує пропонувати учасникам для роботи над колажем матеріали, які потрібно розводити водою (гуаш, акварель тощо), оскільки їх використання може спровокувати небажані емоційні наслідки або негативно відбитися на динаміці роботи [4].

Колаж може створюватися як індивідуально, так і групою, залежно від завдань, що потрібно вирішити. У груповому варіанті

роботи є можливість досліджувати процеси групової динаміки, а також отримати відразу узагальнений наочний образ того, що вивчається.

Індивідуальний колаж

Необхідні матеріали: 1) комплекти друкованих видань (набори журналів, газет, листівок, плакатів та будь-яких інших картинок), кольорова крейда чи олівці, 2) ножиці для вирізування зображень; 3) клей, степлер, скотч, скріпки (для кріплення); 4) папір для основи.

Інструкція: респондентам пропонується створити колаж (або образ) на визначену тему, приміром: «Моя держава», «Демократія – це...», «Влада», «Я і влада», «Я у суспільстві», «Я і громадяни» і т. ін. Тобто задається тема (чи аспект), що цікавить дослідника.

На роботу відводиться приблизно 30-40 хвилин.

Бажано, за можливості, щоб учасники представили свою роботу, розповіли про свій колаж (або хоча б коротко його описали).

Мета: з'ясувати спектр уявлень, емоційно-оцінних ставлень, репрезентацій та позиціонувань, що стосуються заданої теми.

Переваги: дає змогу в стислий проміжок часу отримати доволі цілісну картину досліджуваного явища, створену з «готових» образів. Таким чином вдається передавати *значення*, оминувши етап вербалізації, з меншими «викривленнями» та робити це більш *наочно* за рахунок використання різного образотворчого матеріалу (журналів, газет тощо). Пояснення та інтерпретації, які дають респонденти щодо створеного колажу, допомагають зрозуміти, розшифрувати сенс окремих елементів, побачити суперечності між тими чи іншими елементами, виділити основні теми, важливі значення та образи.

Перевагами є також:

- наочність, інформативність;
- доступність матеріалів, простота виконання;
- «універсальність» – можливість досліджувати практично будь-яку тему;
- творчий характер завдання, що підвищує зацікавленість учасників у його виконанні, «спонукає» їх до вільних висловлювань;
- можливість для респондентів під час роботи структурувати матеріал (інформацію, уявлення тощо), що подається;
- активізація позавербального досвіду людини;

- екологічна реконструкція досвіду;
- можливість для дослідників отримати широкий пласт неусвідомлюваної чи слабо усвідомлюваної інформації;
- економія часу при обговоренні «обширних» тем, оскільки сама процедура методики дає змогу оперувати наглядним матеріалом [1; 3].

Аналіз: У ході аналізу варто також звертати увагу на повторювані образи (що вони підсилюють?), розміри елементів композиції і їхнє співвідношення (що скільки займає місця?), особливості їхнього розташування один щодо одного; підстави їхнього вибору; що представлено із заявленої теми, а що – ні; чому було приділено найбільшу увагу, а чому – найменшу; які труднощі виникали під час визначення змісту колажу і під час його виготовлення, а також на загальне емоційне враження, що справляє робота (рис. 1). Найважливіша, найактуальніша на цей час інформація зазвичай розташовується в центрі. Як правило, вона також емоційно забарвлена. Зображення, розміщені у верхній частині аркуша, частіше відображають ментальні процеси – думки, фантазії, спогади, плани і т. ін., у нижній – можуть символізувати сферу поведінки, вчинків, реальних дій [5; 6].

Майбутнє – планування Думки, фантазії, спогади, плани
Теперішнє – актуальне Почуття, емоції, переживання. Реальність
Минуле – основи Вчинки, конкретні дії. Опора (на що спирається)

Рис. 1. Часова перспектива, виражена в горизонталі колажу

Груповий (колективний) колаж

Необхідні матеріали: 1) набори журналів, газет, листівок, плакатів та будь-яких інших картинок, кольорова крейда чи олівці, 2) ножиці для вирізування зображень; 3) клей, степлер, скотч, скріпки (для кріплення); 4) папір для основи (ватман).

Коли група невелика (4-6 осіб), достатньо одного аркуша ватману, для 6-8 учасників можна запропонувати склеїти два ватмани (або розділитися на дві підгрупи). Якщо в групі більш як

9 осіб, її доцільно розділити на мікрогрупи, кожна з яких створюватиме свій колаж.

Інколи в процесі роботи учасники скаржаться, що їм не вистачає матеріалів або вони не можуть віднайти в них потрібне зображення. Психолог (тренер, ведучий, дослідник) може запропонувати їм обмінятися журналами з іншими підгрупами або скористатися крейдою чи олівцями і самим домалювати зображення чи малюнок, якого бракує. У такий спосіб психолог показує учасникам, що насправді ресурси є завжди – їх потрібно знайти; можна обмінятися ними або й створити самим [4].

Інструкція: учасникам пропонується створити на ватмані спільний колаж (або образ) на визначену тему (див. попередню інструкцію). На роботу відводиться приблизно 30-40 хвилин. Потім група представляє свою роботу, розповідає про свій колаж.

Мета: з'ясувати спектр уявлень, емоційно-оцінних ставлень, репрезентацій та позиціонувань, що стосуються заданої теми; збагатити уявлення учасників за рахунок представлення й обговорення різних поглядів.

Окрім усього іншого, спільна групова робота сприяє розвитку вміння обговорювати поставлене завдання, визначати шляхи його виконання, спільно вирішувати завдання, а також слугує згуртуванню, єднанню групи, налагодженню внутрішньогрупової взаємодії, розвиває креативність мислення, зміцнює толерантність щодо будь-яких відмінностей – інших поглядів, думок, позицій. Подальше обговорення робіт у групі сприяє також розвитку рефлексії та критичності мислення учасників.

Аналіз та обговорення можна здійснювати на кількох рівнях: 1) спираючись на запитання та критерії оцінки, описані вище й визначені для індивідуальних колажів; 2) щодо особливостей взаємодії учасників у групі.

Групова творча робота над створенням спільного колажу дає змогу, окрім усього іншого, виявити *специфіку взаємодії учасників у групі* [7]. Спостерігаючи (або знімаючи відео), а потім обговорюючи з учасниками групи особливості самого процесу створення ними колажу, звертаємо увагу на те, як було організовано роботу групи: працювали разом, а чи розбилися на підгрупи? Чи був у групі лідер? Один чи кілька? Чи були

розподілені функції всередині групи (наприклад, хтось координує всю роботу, хтось добирає вирізки із журналів, хтось розміщує їх на папері, хтось клеїть, хтось представляє колаж і т. ін.), чи кожен діяв на свій розсуд? Чи було загальне обговорення теми? Чи кожен висловив свою думку й у якій формі він це зробив? Як приймалося рішення щодо сюжету колажу чи воно взагалі не приймалося? Працювали на спільну ідею чи кожен на себе? Якою була ступінь активності кожного члена групи у творчій діяльності та який їхній внесок у кінцевий продукт?

Важливо з'ясувати, як те, що відбувалося в групі з кожним учасником у процесі роботи над колажем, пов'язано з його проявами в житті, у соціумі. Обговорення всіх цих питань веде до рефлексії, осмислення людиною властивих їй патернів і моделей поведінки, стратегій та особливостей взаємодії в групі, ступеня їхньої ефективності. До того ж у результаті такої роботи не тільки розширюються межі бачення теми, а й з'являється можливість ознайомитися і з іншими, відмінними від своїх, стратегіями поведінки, «приміряти» їх на себе [7; 8].

3.1.2. Методика «Географія візуальних образів» (групові колажі) (за О. П. Соснюком)

Необхідні матеріали, інструкція і мета: аналогічні вищезазначеним. Методика передбачає створення колажу на задану тематику.

Інструкція: учасникам пропонується створити на ватмані спільний колаж (або образ) на визначену тему (див. попередню інструкцію). *Особливість* проведення *процедури* цієї методики, за О. П. Соснюком, полягає в тому, що респондентам пропонується підписати кожен візуальний образ, «так би мовити, здійснити спробу надати картинкам первинного індивідуального значення» [9, с. 202]. Завдяки цьому, на думку дослідника, методика дає змогу в підсумку не тільки отримати інтегральні колажі, а й виокремити й ідентифікувати цінності, які репрезентують візуальні образи, використані респондентами.

Аналіз: застосовується спеціальна інтерпретаційна схема (рис. 2), розроблена О. П. Соснюком на основі ідей А. Branthwaite і L. Toiati та неодноразово апробована як у політико-психологічних,

так і маркетингових дослідженнях. Так, простір колажу умовно ділять на п'ять частин: центр колажу – містить образи, що відображають сутність поняття; верхня права частина – раціональні інтенції; нижня права частина – життєвий досвід людини; верхня ліва частина – емоції та почуття, пов'язані з поняттям (образом, що вивчається), а нижня ліва частина – творчі інтенції, пов'язані з досліджуваним поняттям [там само].

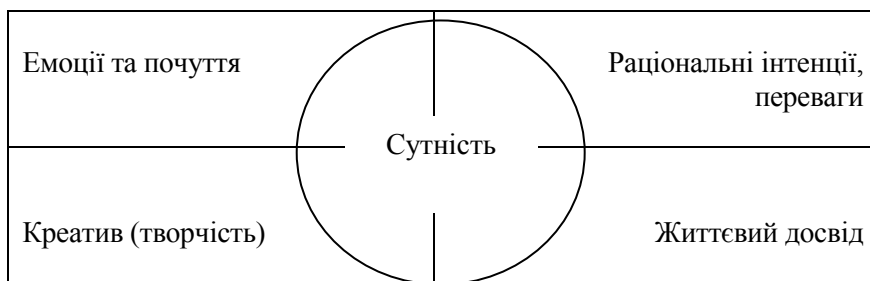

Рис. 2. Інтерпретація візуальних образів у колажах за просторовим розташуванням

3.1.3. Методика «Географія візуальних образів» з використанням інтернет-контенту (індивідуальні колажі) (за І. В. Остапенко)

Цікавий варіант роботи з колажем запропонувала та апробувала І. В. Остапенко [10], досліджуючи репрезентації влади. Вона показала, що проективна техніка колажування є ефективним та чутливим діагностичним інструментом для виявлення особливостей уявлень респондентів щодо заданої тематики і зокрема щодо способів реалізації влади.

Необхідне обладнання: комп'ютер, доступ до інтернету.

Інструкція: респондентам пропонують створити колаж на задану тему. Завдання сформульовано так: «Підберіть в інтернеті набір зображень (картинок, образів, символів тощо), які розкривають задану тему. Розгляньте дібрані зображення та спробуйте відчути, що саме вам хотілося б розмістити в центрі, і зробіть це. Далі розташовуйте зображення, починаючи з правого верхнього кута і за годинниковою стрілкою. Підпишіть кожну картинку».

Аналіз: пропонується здійснювати за схемою інтерпретації візуальних образів у колажах із врахуванням просторового розташування зображень як індикатора часової перспективи (рис. 3). Добираються й аналізуються найчастіше повторювані зображення, тоді як найменш використовувані не враховуються. З найуживаніших зображень дослідник може «скласти», відтворити інтегральний колаж на задану тему.

Рис. 3. Базові компоненти інтерпретації колажів, створених із використанням інтернет-контенту

Доведено, що використання проективної техніки колажування з використанням інтернет-контенту дає змогу виявити специфіку прояву базових конструктів, зокрема владно-підвладної взаємодії, у політичній картині світу студентства в площинах раціонального, емоційного і життєвого досвіду, а також творчої пізнавальної активності [10].

3.2. Малюнкові (невербальні) методики

Один малюнок вартує тисячі слів.

У. Боумен

Малюнок є ефективним засобом дослідження картини світу респондентів, у тому числі й політичної картини світу, оскільки він:

- поряд з іншими «пласкими» зображеннями являє собою спосіб експлікації картини світу;
- забезпечує можливість як знакового, так і символічного передавання змісту;
- має високу проєктивність, що пов'язано з пластичністю його форми і змісту, а також його рухливою природою;
- характеризується часовою і просторовою компактністю;
- полегшує демонстрацію тих складових внутрішнього світу респондентів, які вони свідомо приховують, або тих, які важко вербалізувати, тобто безпосередньо описати словами;
- дає можливість у буквальному розумінні отримати картину світу [11].

3.2.1. Графічна техніка «Психологічний малюнок»

У найбільш загальному вигляді респондентам пропонують за допомогою малюнка виразити своє ставлення до чого-небудь, свої відчуття, уявлення, розуміння чи бачення. На відміну від колажування респонденти не використовують готові образи й зображення із журналів, а пропонують власні символи чи образи. По закінченні малювання респондентів просять представити свій малюнок, розповісти, що на ньому зображено або що вони намагалися виразити, або ж пропонують написати коментар-пояснення до рисунка (залежно від процедури, що застосовується).

Перевагою графічних технік є те, що процес самовираження, творення, на відміну від вербальних реакцій, не піддається свідомому контролю з боку респондента. Оскільки респондент не

знає, що є значущим при аналізі малюнка та основ його інтерпретації, це провокує вільні, спонтанні реакції і дає змогу зазвичай уникнути ефекту «соціальної бажаності». Завдяки цьому дослідник має можливість отримати багатий феноменологічний матеріал. До того ж, на думку ряду авторів, саме графічні проєктивні методики порівняно з вербальними дають значно більше інформації про неусвідомлювані ставлення респондентів [11; 12].

Необхідні матеріали: папір, кольорові олівці, крейда.

Інструкція: «За допомогою малюнка спробуйте виразити свої відчуття, уявлення або ж розуміння, бачення щодо заданої теми. Закінчивши малювати, подивіться на свій малюнок та подумайте, як би ви хотіли його представити. Розкажіть те, що важливо: що зображено? Що ви намагалися передати своїм малюнком? Які почуття хотіли передати? Який смисл закладений у малюнок?».

Бажано також розпитати учасників про деталі малюнка: що це? Що символізує? і т. ін. Відтак слід попросити їх написати (назвати) три-п'ять слів, що характеризують сенс зображеного.

Мета: виявити систему ставлень людини до того чи іншого явища, об'єкта, предмета дослідження.

Смисловий аналіз індивідуальних малюнків: 1) оцінка формальних характеристик – наявні образи, персонажі, кольори тощо; 2) виділення емоційних характеристик об'єкта; 3) контент-аналіз змісту – наявність чи відсутність тих чи інших об'єктів, персонажів, деталей та їх співвідношення; характер їхнього розташування.

Цікаві дані можна отримати завдяки узагальнювальному аналізу низки малюнків. Такий підхід є менш суб'єктивним і ґрунтується як на якісному, так і на кількісному аналізі даних.

Варто пам'ятати про те, що за «простотою» і «доступністю» застосування цих технік стоять високі вимоги до спеціаліста, що їх використовує. Потрібні практика і надзвичайна обережність в інтерпретаціях.

Зазначимо, що перед дослідником, який інтерпретує малюнки, неминуче постане питання про те, які елементи малюнка відображають особистісні властивості респондентів, а які свідчать про ставлення до об'єкта, що вивчається. Відповісти на це запитання спробували Т. В. Фоломєєва і О. М. Бартенева, які на

прикладі дослідження засобів масової комунікації виділили такі основні категорії малюнка:

- колір – відображає емоційну складову ставлення;
- композиція – віддзеркалює структуру ставлень (сформованість, сталість, конфліктність чи гармонійність);
- форма – відбиває когнітивну складову ставлення, передає властивості самого об'єкта;
- лінії, розмір – відображають мотиваційні характеристики особистості (наприклад, інтерес до об'єкта);
- предметність, наявність чи відсутність предметних образів – свідчать про значущість об'єкта для респондента, а також про його місце в смислових структурах особистості [12].

3.2.2. Графічно-малюнкова методика «Картина світу» (за О. С. Романовою, О. Ф. Потьомкіною)

Призначення: дає можливість з'ясувати образні уявлення про світ.

Необхідні матеріали: папір, кольорові олівці, кольорова крейда.

Інструкція: «Намалюйте “картину світу”, тобто світ, його образ, як ви його собі уявляєте». Або: «Намалюйте рисунок на тему: Я і навколишнє середовище».

Аналіз: респонденти зазвичай зображують найбільш значущі для себе об'єкти, фігури, що можуть мати й символічне значення. Уявлення про світ, своє місце в ньому, ставлення до себе та до інших, наявні способи взаємодії і т. ін. вивчаються опосередковано, на основі аналізу зображення. Ця методика виявляє не так якість уявлень про навколишній світ, як їхнє емоційне забарвлення.

Аналіз та інтерпретація особливостей зображення дали змогу розробникам методики виділити **п'ять основних видів картин світу:**

1) «*планетарна*» картина світу – зображення земної кулі, інших планет Сонячної системи, тобто когнітивна картина світу на основі загальноприйнятих нормативних знань, що здобуваються в навчальному закладі;

2) *«пейзажна»* картина світу – у вигляді міського або сільського пейзажу з людьми, тваринами, деревами, квітами тощо, *бажана картина свого оточення*;

3) *безпосереднє оточення* – обстановка довкола себе, свого будинку: така, яка є насправді, або ситуативна – те, що спадає на думку (наприклад, несподівані образи, що породжуються *відчуттями* людини: лампа, свічка, яка горить, тощо);

4) *опосередкована*, або *метафорична*, картина світу – передає складний сутнісний зміст, представлений у вигляді якогось складного образу;

5) *абстрактна*, схематична картина світу – вирізняється лаконізмом побудови у вигляді якогось абстрактного образу, знака, символу [11; 13].

За визначенням авторів методики, у використовуваних респондентами зображень може бути різне інтрапсихічне підґрунтя: знання про планетарну будову Всесвіту, власні відчуття чи бажана картина світу тощо [13].

3.2.3. Психографічна малюнкova методика «Я і держава»

Призначення: визначити емоційно-оцінне ставлення респондентів до держави. Водночас методика дає змогу дослідити неусвідомлений рівень вияву того, як людина сприймає і переживає своє місце в соціумі, оцінює ставлення держави до неї або висловлює власне ставлення до держави [14].

Мета: вивчення неусвідомлюваного, емоційного аспекту ставлення особистості до держави і визначення свого місця в ній.

Необхідні матеріали: папір, прості олівці.

Інструкція: «Передайте малюнком за допомогою геометричних фігур своє бачення відносин із державою. Позначте на малюнку літерою той елемент, який зображує “Я”, і той – що державу. Напишіть короткий коментар до намальованого».

Згідно з теорією візуальної семантики форм О. Ю. Артем'євої психологічний малюнок є «... носієм смислу, формою прямого вираження ставлення до зображеного об'єкта. Підґрунтям для таких припущень виступає особлива роль форми – як носія усталеної інформації про стосунки» (цит. за: [15]). З'ясовано, що

люди досить стало й диференційовано приписують графічним формам певні оціночні, силові та динамічні властивості. Особливо вдало графічна форма передає, на думку дослідників, ставлення до об'єктів, що є індиферентними для людини на рівні свідомості [там само].

Використання геометричних фігур дає змогу скоротити час на виконання завдання та спростити подальшу інтерпретацію отриманих рисунків. Завдяки малюванню простим олівцем (ручкою) легше побачити «ідею», «концепцію» автора рисунка, неусвідомлювані аспекти його ставлень до суспільно-політичної реальності й держави, тоді як особистісні особливості респондентів за такого підходу більшою мірою залишаються «за дужками».

Аналіз: схема аналізу отриманого матеріалу передбачає три послідовні етапи роботи, що логічно впливають один з одного.

Перший етап – виокремлення за допомогою якісного аналізу смислових одиниць аналізу отриманого образного ряду респондентів. При цьому послуговуємося тезою, що «...загальні принципи структуризації людиною реального простору, в якому здійснюються взаємодії, так чи інакше представлені й на зображеннях відносин людини і держави» [14, с. 191].

Другий етап – виділення типових взаємозв'язків «формальних» характеристик образів, які, по суті, й представляють найбільш поширені варіанти уявлень щодо відносин людини і держави. При цьому ґрунтуємося на положенні про те, що композиційна й просторова організація рисунків (тобто взаємне розташування образів у просторі, відстань між ними, співвідношення їхніх розмірів тощо) може «...відбивати спосіб переживання і відтворення особистістю свого зв'язку з державою. При цьому аналіз образної сфери дає інформацію про процеси глибинного плану, які не проходять через свідомість та вербалізацію» [там само, с. 189]. Тому на підставі формальних характеристик образів можна зробити висновок про неусвідомлюваний рівень вияву того, як людина сприймає і переживає своє місце в соціумі, оцінює ставлення держави до неї або висловлює власне ставлення до держави.

Третій етап – якісний аналіз сюжетних малюнків, який дає змогу «зробити» емоційний зріз стосунків «Я» і держави та

дослідити (побачити) таким чином емоційне забарвлення (позитивне, негативне, індивідуальне тощо) цих відносин.

Критерії оцінювання «формальних» елементів малюнка:

- розміри зображень «Я» і держави та їх співвідношення;
- взаємне просторове розташування зображень «Я» і держави на малюнку;
- відстань між зображеннями «Я» і держави;
- наявність/відсутність ознак зв'язку (або взаємодії) між зображеннями «Я» і держави;
- наявність на малюнку ознак впливу і тиску між зображеннями «Я» і держави;
- символіка використаних образів, що позначають «Я» і державу;
- когнітивна складність/простота зображень.

Просторові відношення зображених образів аналізуються за такими *параметрами*, як: усередині – ззовні; близько – далеко; вище – нижче, а також більше – менше; центр – периферія та ін. [14].

Аналіз сюжетних малюнків. Емоційно-оцінні характеристики відносин між «Я» і державою можна побачити в сюжетних малюнках, де сутність цих взаємин стає зрозумілою зі змісту зображеного. Аналіз малюнків дає можливість відстежити як *когнітивне* наповнення образу держави у свідомості респондентів (наприклад, держава – це певна територія, цілісність, люди (персоніфікація), дім, будинок, гроші; національні символи), так і *емоційні* реакції (державою асоціюється із загрозою, «гострими кутами», в'язницею, ґратами, сокирою, сонцем і т. ін.). Додаткові деталі на малюнках містять інформацію про те, з якою сферою життєдіяльності пов'язаний в уявленнях респондентів образ держави – правовою, економічною, сферою ділових стосунків чи то бандитизму, хабарництва тощо. Отже, характер відносин між «Я» і державою (позитивні чи негативні ставлення) розкривається через емоційне забарвлення рисунків.

3.2.4. Методика «Візуальні компоненти образу влади» (за О. Б. Шестопаля)

Мета: виявити неусвідомлюваний рівень сприйняття влади.

Необхідні матеріали: папір, олівці.

Інструкція: «Зобразіть, будь ласка, владу в Україні. Підпишіть зображені елементи. Коротко прокоментуйте рисунок».

Аналіз: увага звертається на:

- наявність/відсутність суб'єкта влади (того, хто її здійснює);
- з ким/з якою групою персоніфікується влада; якими якостями наділяється ця постать/група;
- які гілки влади представлені, а які – ні (законодавча, виконавча, судова, ЗМІ, Президент);
- наявність людей (народу);
- величина зображень влади/народу, взаємне розташування їх одне щодо одного;
- що символізують зображення влади (силу, загрозу, агресію, страх, захист, надію тощо);
- емоційність/раціональність «оцінок» влади;
- когнітивна складність/простота образу влади;
- завершеність/симетричність/цілісність малюнка (свідчить про ступінь сформованості й сталості образу влади у свідомості респондентів);
- суб'єктність персоніфікації – її безсуб'єктність, чи анонімність, коли образ влади асоціюється з певною елітною групою, партією, мафією, кримінальною структурою тощо;
- негативні/позитивні оцінки персоніфікованих образів.

Персоніфікація влади – схильність громадян приписувати процес і результат функціонування владних інститутів діяльності одного чи групи політичних акторів, наділяючи владний процес людськими якостями і характеристиками. Суб'єктність персоніфікації виявляється тоді, коли безособовий політичний процес «зводиться» громадянами до одного чи кількох політиків.

Відомо, що саме персоніфіковані образи дають можливість людині, що втратила звичні політичні орієнтири, адаптуватися до мінливого і незрозумілого політичного середовища. Згідно з численними емпіричними даними, отриманими О. Б. Шестопап, персоніфіковані образи влади відіграють роль захисних механізмів особистості. Ці механізми дають громадянам змогу спрощувати незрозумілий їм механізм влади і тим самим позбавлятися від

тривожності, а значить, спрощують і політичну картину світу особистості [16].

3.2.5. Психологічний малюнок «Що таке вибори?» (для дітей) (за О. О. Малакановою, Ю. М. Акіф'євою)

Мета: дослідити політичні настановлення дітей.

Необхідні матеріали: папір, олівці.

Інструкція: «Намалюйте рисунок на тему: «Що таке вибори?»».

Аналіз малюнків дає авторам змогу виділити такі типи політичних настановлень дітей (за класифікацією М. О. Головіна і В. О. Сибірцева):

1) *політична ідентифікація.* Діти з цим типом політичних настановлень малюють виборчі урни крупним планом, державну і партійну символіку, окремого політика; головним джерелом інформації для цієї групи дітей є батьки;

2) *процедурне розуміння виборів* – як безпосереднього процесу голосування. Про цю сторону виборчої кампанії діти в основному дізнаються з телепередач, а також буваючи разом з батьками на виборчій дільниці (сюжетами малюнків стає сама обстановка на виборчій дільниці в день виборів);

3) *буденне настановлення* щодо політики є позицією неучасті в політичному житті (сюди можна віднести помилкові сюжети, які свідчать про відсутність інтересу до завдання). Таке настановлення характерне для респондентів, які не ходили з батьками на вибори і дізналися про них з уривчастих розмов дорослих);

4) *подієве настановлення.* До цієї групи належать малюнки на іншу тему, що свідчить про відсутність інтересу до політичної сфери (на першому плані – важливі родинні та особисті події);

5) *дифузне настановлення.* Його демонструють діти, які не змогли нічого намалювати і розповісти про вибори. У дітей з таким настановленням не склалося ні емоційного уявлення про політичну сферу, ні буденного знання про вибори [17].

3.2.6. Методика «Психологічний малюнок політика» (за О. Б. Шестопаля)

Мета: виявити візуальний, неусвідомлюваний компонент образу того чи того політика, приміром Президента.

Необхідні матеріали: папір, олівці.

Інструкція: «Зобразіть, будь ласка, Президента України. Підпишіть зображені елементи. Коротко прокоментуйте малюнок».

Аналіз: увага звертається на таке:

- що символізують зображення політика (силу, загрозу, агресію, страх, захист, надію тощо);
- які дії Президента представлено (що робить? Які види діяльності здійснює?);
- за наявності інших фігур – їхнє взаємне розташування;
- когнітивна складність – простота образу політика (когнітивно складні образи, вбудовані в багатокomпонентні композиції, відображають ступінь зрозумілості/деталізованості уявлень респондентів про особистість і функції Президента);
- завершеність/симетричність/цілісність малюнка (свідчить про ступінь сформованості й сталості образу політика у свідомості респондентів);
- загальне емоційне враження, що справляє малюнок;
- емоційність/раціональність «оцінок» політика;
- з чим асоціюється політик; якими якостями наділяється ця постать;
- негативні/позитивні «оцінки» зображених образів.

3.2.7. Техніка «Малюнкова персоніфікація»

Необхідні матеріали: папір, кольорові олівці, крейда.

Інструкція: респондентам пропонують уявити об'єкт (суб'єкт), що вивчається, в образі «живої» реальної або ж нереальної (казкової, міфічної) істоти та зобразити на малюнку. По закінченні роботи їх просять прокоментувати те, що вони відтворили на своєму рисунку, і дати кілька визначень, які характеризують зображене.

Можна також запропонувати респондентам дібрати асоціації до намальованого.

3.2.8. Малюноква методика «Неіснуюча істота»

А. У модифікації Н. В. Хазратової

Призначення: дослідження неусвідомлюваного компонента образу держави.

Мета: отримати проекцію суб'єктивного переживання людиною свого психологічного зв'язку з державою (на основі відображення цього зв'язку в малюнку).

Необхідні матеріали: папір, прості олівці.

Інструкція: «Зобразіть на чистому аркуші паперу неіснуючу істоту, яка б уособлювала нашу державу. Після того, як намалюєте державу, зобразіть на цьому ж малюнку самого себе».

Аналіз: для якісного оцінювання отриманої інформації використовують критерії, об'єднані у дві групи:

До групи А увійшли критерії, за якими оцінювалися якості, притаманні державі:

- агресивність/миролюбність (істота зображується агресивною чи миролюбною. Агресія виявляється в наявності кігтів, іклів тощо);
- сила/слабкість (сила виявляється в зображенні потужних крил, м'язів, у відповідних розмірах істоти);
- «тематичні» особливості зображеної істоти (чи схожа вона з якоюсь реальною істотою – свинею, вісликом, левом тощо. Як відомо, у фольклорі зафіксовано якості-значення, притаманні різним тваринам, наприклад: лисиця – хитра, віслик – упертий і недотепний і т. ін.).

Групу Б склали критерії, за якими оцінювалися особливості сприймання людиною власного зв'язку з державою:

- наявність (відсутність) зв'язку між собою і державою;
- характер наявного зв'язку (позитивний чи негативний);
- схожість (відмінність) між зображеннями себе і держави; співвіднесення розмірів, способу зображення і т. ін.
- «орієнтація» зображення самого себе щодо зображення держави (на державу, у протилежний бік, нейтральна, зверху/знизу тощо) [18, с. 144].

Б. У модифікації Н. В. Дембицької

Методика належить до експресивних проєктивних методик – малювання на задану тему.

Призначення: розкриття особливостей символічного виміру уявлень респондентів про себе і владу, що несуть у собі глибинний смисл тих принципів, на яких засновані відносини «громадянин – політична влада»; з'ясування того, якою мірою вони відповідають принципам демократичних відносин у цій системі, і зокрема активності й конструктивності позиції особистості молодого людини (вираженої в образі «Я») щодо влади в країні.

Необхідні матеріали: папір, прості олівці.

Мета: дослідити неусвідомлювані ставлення особистості до політичної реальності.

Інструкція: «На аркуші паперу простим олівцем намалуйте, будь ласка, владу в Україні в образі неіснуючої тварини. Виконавши малюнок, на ньому ж домалуйте себе також в образі неіснуючої тварини і підпишіть ці образи: «влада в Україні», «Я».

Аналіз: 1. *Оцінюються композиційні особливості* малюнків образу «Я» і «Влада» – взаємозв'язок окремих елементів малюнків (взаємне розташування образів на аркуші паперу) як символічне вираження сукупного образу взаємовідносин особистості і політичної влади, репрезентованого у свідомості респондентів. Увагу звертають на розташування малюнків «Я» і «Влада» один щодо одного, на динамічність чи статичність малюнків. Композиційні особливості відображають комплексний образ відносин між особистістю і політичною владою, тобто його сформованість, конфліктність або гармонійність.

Окремо можна оцінити міру «демократизму» у взаємних позиціях образів «Я» і «влада в Україні». Аналіз, за Н. В. Дембицькою, може здійснюватися на підставі розуміння певних моделей взаємовідносин між особистістю і владою, а саме:

1) *образ «господаря» (влада «зверху»)* – втілює асиметричні позиції в комунікативній взаємодії, активне домінування політичної влади над особистістю, ведення її в обраному владою напрямку поза урахуванням її потреб та цілей, порушення індивідуальних прав та свобод; участь особистості в ухваленні політичних рішень щодо проміжних цілей взаємодії мінімальна – у цьому виражається **авторитарна позиція влади**;

2) образ «партнера» (влада «поряд») – утілює рівноцінні, симетричні позиції в комунікативній взаємодії, знання і врахування владою потреб та інтересів особистості, дотримання консенсусу між реалізацією інтересів якомога більшої кількості громадян; взаємодія між владою і особистістю на паритетних основах, сприяння реалізації прав і свобод особистості – у цьому виражається *демократична позиція влади*;

3) образ «підлеглого» (влада «знизу») – утілює асиметричні позиції в комунікативній взаємодії, забезпечення особистості інформацією про можливі, прийнятні варіанти вирішення політичної ситуації, надання допомоги в досягненні особистістю певних цілей саморозвитку, прийняття рішень самою особистістю виходячи з її власних потреб і уявлень – влада прямує слідом за особистістю, у чому виражається її *потуральницька позиція* [20, с. 75–76].

2. Аналізуються *додаткові графічні деталі*, щоб розкрити змістове смислове наповнення окремих образів «Я» і «Влада». Додаткові деталі в зображенні дають уявлення про особистісні смисли об'єкта для респондентів. Так, наявність державної символіки в зображенні політичної влади свідчить про те, що образ «влада в Україні» навантажений властивим політичній владі смислом виконання функції державного контролю. Додаткові деталі в зображенні містять також інформацію про те, з якою сферою життєдіяльності пов'язаний політичний об'єкт – правовою, сферою ділових стосунків чи бандитизму тощо. Вони надають особливого особистісного смислу досліджуваному образу. Їхня відносно висока питома вага у груповому образі дає підстави говорити про смислову основу політичних уявлень усієї групи [там само].

3.2.9. Серія малюнків на теми «Я і влада», «Я і держава», «Я і громадянське середовище»

У малоструктурованій ситуації зміст малюнка визначається в основному імпліцитними структурами індивідуального досвіду людини. На сьогодні вже емпірично доведено, що малюнок, окрім проєкції образу «Я», може втілювати й образ значущого Іншого [19]. Більшість дослідників, що працюють з методикою

психологічного малюнка (В. М. Мельников, Т. В. Фоломєєва, О. С. Цехоня, О. М. Бартенева, Т. А. Шкурко та ін.), одностайно стверджують, що в малюнках відображається реальність ставлень до зображених об'єктів. На можливість дослідження ставлень за допомогою графічних зображень звертає увагу і В. Ф. Петренко (див. [15]).

Призначення: дослідження емоційно-іраціональної, емоційно-оцінної складової ставлень респондентів до того чи іншого суб'єкта та особливостей взаємодії з ними.

Мета: визначення фонових політичних практик респондентів, практик позиціонування.

Необхідні матеріали: папір, прості олівці, ручки.

Інструкція: Виконайте три малюнки. Кожен малюйте у два етапи. Закінчивши малювати, напишіть коментар до кожного з них.

Рисунок № 1. *Зобразіть неіснуючу істоту, яка б уособлювала нашу владу.* Потім на цьому ж рисунку домалюйте звичні дії людей щодо влади. Позначте на рисунку владу і себе (людей).

Рисунок № 2. Намалюйте рисунок у два етапи та напишіть коментар до нього. Спочатку зобразіть неіснуючу істоту, яка б уособлювала нашу державу. Потім на цьому ж рисунку домалюйте звичні дії людей щодо держави.

Рисунок № 3. Намалюйте рисунок на тему «Я і громадянське середовище». Закінчивши малювати, напишіть коментар до нього.

Аналіз може здійснюватись у двох площинах:

- 1) практики оцінювання влади/держави;
- 2) практики як усталені (типові) способи дій.

Критерії оцінювання політичних практик:

- 1) агресивність – миролюбність;
- 2) раціональність – ірраціональність;
- 3) авторитарність – демократичність.

Критерії оцінювання малюнків:

- розміри зображень «Я» і влади/держави та їхнього співвідношення;
- взаємне просторове розташування зображень «Я» і влади/держави на малюнку (близько – далеко; вище – нижче, велике – мале);
- відстань між зображеннями «Я» і влади/держави;

- наявність/відсутність ознак зв'язку (або взаємодії) між зображеннями «Я» і влади/держави/громади;
- характер зв'язку (односторонній/двосторонній; прямий/імпліцитний);
- наявність на малюнку ознак впливу й тиску між зображеннями «Я» і влади/держави/громадян;
- символіка використаних образів, що позначають зображення «Я» і влади/держави/громади.

Фактор домінантності проявляється переважно в таких позиціях взаємодії:

- «зверху» (активної при домінуванні);
- «поряд» (інтерактивної при наданні допомоги);
- «знизу» (залежної при «служінні»).

Аналіз отриманих даних дає змогу окреслити в цілому структурування політичної картини світу респондентів за визначеними параметрами. За допомогою малюнків “реєструється” (фіксується) більше емоційно-іраціональна, емоційно-оцінна складова уявлень і ставлень респондентів.

3.2.10. Техніка «Малюнок типового представника»

Необхідні матеріали: папір, кольорові олівці, крейда.

Інструкція: респондентам пропонують намалювати образ типового представника певної групи/колективу/руху тощо (наприклад, певного політичного руху, чиновника, політика, громади і т. ін.). По завершенні роботи вони мають змогу розказати, що зображено на малюнку. Можна також запропонувати скласти коротку історію, розповідь про «типового представника»: описати його спосіб роботи (чи спосіб життя), звички, характер, якості; написати, що він думає про себе і що каже вголос?; що думає з того чи іншого приводу, питання, ситуації, події.

3.2.11. Методика «Символічні “портрети” політиків» (за А. В. Бабайцевим)

Малюнок, слідом за А. В. Бабайцевим [21], розглядаємо як спосіб експлікації картини світу (і зокрема політичного), що надає інформацію у вигляді символів. На нашу думку, малюнок можна

використовувати як своєрідний «текст», у якому актуалізується символічне відображення політичних ставлень і практик взаємодії.

Призначення: дослідження особливостей символічної взаємодії влади і суспільства; визначення ставлень респондентів до політичної влади.

Мета: з'ясувати особливості специфіки сприйняття респондентами сучасної політики.

Необхідні матеріали: папір, олівці.

Інструкція: «Зобразіть себе і сучасну українську політику, використовуючи будь-яку графічну техніку (художню форму), і, за бажання, словами поясніть чи уточніть сенс сюжету. Важливо бути абсолютно вільним при зображенні сюжету».

Аналіз: графічна інформація узагальнюється, уніфікується і класифікується; в ній акцентуються основні смислові елементи, а також використовуються звичні асоціації та стереотипи. Такі зображення (рисунок), представляючи інформацію у вигляді символів, є одним з основних способів експлікації картини світу.

Виділяють основний сенс сюжету (основну тему і загальний задум малюнка), при цьому інтерпретують як використовувані символи, так і коментарі автора. Конкретні зображення об'єднують у смислові групи. Потім інтерпретують символи малюнка окремо і сюжет у цілому.

Типологія малюнків за сенсом зображених образів (за А. В. Бабайцевим):

1. *Я – суб'єкт політики, вона – об'єкт.* Я – активний, діяльний, здатний впливати на політику. Вплив передається стрілкою/стрілками, спрямованими в бік політики, тоді як елементів, що говорять про зворотний зв'язок, на зображенні немає. Враховуються також коментарі авторів малюнка.

2. *Політика і я ніяк не пов'язані,* ніяк не взаємодіють.

3. *Політика для мене – щось негативне і небезпечне.* Політика зображується у вигляді монстрів, вовків, хмар, сміття, бруду і т. ін., а також як агресивна і така, що «тисне».

4. *Між мною і політикою – межа,* границя, розподільча лінія (паркан, стіна тощо).

5. *Я і політика* взаємодіємо одне з одним *на принципах рівноправ'я.* Фігури, взаємодію яких показано за допомогою ліній,

повернуті одна до однієї. Характерні сюжети із взаємопов'язаними елементами.

6. *Я і політика – частини соціальної структури.*

7. *Політика – суб'єкт, а я – об'єкт.*

8. *Я – всередині політики* (вона оточує мене з усіх боків; я в ній).

9. *Політика для мене – це телевізор, газети, радіо.*

10. *Політика для мене – це національна символіка* (герб, гімн, прапор).

11. *Політика – це щось незвідане, незрозуміле, таємниче.*

12. *Я і політика далекі одне від одного.*

13. *Політика для мене – це гроші* (з різними акцентами: символ, що об'єктивує владу; символи злочинного світу; негативно емоційно заряджені символи, наприклад: волохата рука з кігтями, товста свиня і т. ін.).

14. *Політика і я – це нерівні соціальні статуси.* Символи, що ілюструють два протилежних світи, приміром: багатий і бідний.

15. *Політика і я – одне й те саме.*

16. *Політика – це гра, маніпуляція.* Ми всі – маріонетки, а політика – ляльковод.

17. *Політика – це я і конкретна партія.*

18. *Я – поряд із політикою, Верховною Радою, депутатами і т. ін.*

19. *Я і Президент.*

20. *Політика – це політики, що виступають, промовляють з трибуни, за якими я спостерігаю, стежу.*

21. *Політика – це знання.*

22. *Політика – це спорт.*

23. *Уособлення політики – в архетипічних символах, сюжетах:* Земля. Сонце. Річка – дорога життя, життя. Море (життя) і острів (політика). Мандала, де все гармонійно взаємопов'язано. Зародок у лоні матері. Мати (політика) і колиска. Будинок, будівля – це і є політика. Сюжет «земля і дерево». Політика як амбівалентний символ (вода і земля; вогонь і лід) і т. ін.

Політика і влада рідко раціоналізуються, вони постають у вигляді емоційних, багатих деталями образів, що робить їх психологічно більш близькими. Символи, якими оперують

респонденти, створюють особливий символічний простір. Символи виконують інтермедіаторну функцію, одночасно перебуваючи в життєвому світі респондентів і в політичній сфері сучасного суспільства, а отже, виступають посередниками в соціальній взаємодії [21].

3.2.12. Методика «Завершення малюнка “Люди” (Bubbles)»

Ця методика є поєднанням невербальних і вербальних технік.

Найпростіший варіант «Bubbles» – малюнок, який зображує ситуацію з участю людей (інколи тварин) та відображає аспект теми, що вивчається, обговорюється в групі. Класичні «Bubbles» нагадують комікси (як у Розенцвейга), і в них пишуть те, що говорить /хоче / може сказати той, від кого йде «бульбашка». Більш складна модифікація – описовий «Bubbles».

Переваги:

- творчий характер методики, що підвищує зацікавленість у її виконанні;
- проєктивний характер завдання, що полегшує висловлювання респондентів [1].

«Обмеження»: щоб отримати цікавий результат, у респондентів має бути доволі високий рівень креативності. Необхідність придумувати й описувати персонажів, репліки й сюжети інколи викликає серйозні труднощі, а подеколи отримані результати виявляються банальними, такими що не виправдовують витраченого часу та зусиль.

Призначення: вивчення того чи іншого типу, образу та його атрибутивних характеристик. Або ж ідеального/бажаного образу, типу, «споживацької» аудиторії того чи іншого бренду, у т. ч. політичного.

Необхідні матеріали: «заготовки» з «невизначеним» (неоднозначним, незрозумілим, «розмитим»), схематичним зображенням на папері контурів людей; кольорові олівці, крейда.

Кількість людей на бланку не регламентується, проте часто їх буває троє: один може уособлювати типаж (політичний бренд), що вивчається; другий – опонента (конкурента); третій – ідеальний типаж. Тренер (ведучий, дослідник) має продумати свої варіанти, що якнайкраще відповідатимуть вирішенню поставлених завдань,

допоможуть розкрити приховані суперечності, покажуть сильні сторони конкурентів і т. ін.

Інструкція: респондентам пропонується розглянути отримані аркуші паперу із зображеннями; уявити, що кожна людина уособлює той чи інший тип (що вивчається), наприклад: громадського діяча, члена громади, політика, чиновника; члена певного політичного руху, колективу; активіста, людини, яка підтримує той чи інший рух, партію тощо (задається дослідником), – та домалювати кожну людину, «одягти» її, описати її спосіб життя, характер, звички, якості, уявити її на роботі. Написати, що вона думає про себе і що каже вголос, що думає з того чи іншого приводу, питання, ситуації, події (ситуації задаються дослідником залежно від мети дослідження і виходячи з розуміння того, що саме, які дані планується отримати в результаті).

Аналіз: аналізуються описи, репліки «створених персонажів», а також коментарі респондентів як після завершення роботи, так і в процесі створення. Окрема увага – до зображення персонажів (переважання кольорів, типи ліній, «пропрацьованість» образів чи, навпаки, недбалість «видають» пріоритети респондентів).

Створювані образи, як правило, доволі чітко асоціюються із соціальними типажми; у них мимоволі знаходиться відображення система цінностей уявних персонажів (типажів, політичних брендів тощо). Загальне сприйняття типажу (політичного бренду), його атрибути і властивості так чи інакше відображаються в малюнках.

Ця методика потребує досить багато часу на виконання та буває доволі складною для виконавців. Тому для того, щоб завдання не виявилось «непідсильним» для респондентів, перш ніж пропонувати її, досліднику варто добре продумати кількість людей на «заготовках» і чітко визначити для себе типажі (образи, об'єкти), які він хотів би дослідити, а також попередньо апробувати методику.

3.3. Вербальні техніки

3.3.1. Методика незавершених речень

Переваги:

– гнучкість;

- простота в застосуванні, техніці реалізації;
- доволі висока «універсальність» – можливість використання для вирішення різноманітних дослідницьких завдань;
- «придатність» для індивідуального і групового використання;
- велика індивідуальна свобода респондентів у відповідях;
- більша інформативність порівняно з тестом словесних асоціацій, бо допускається більше ніж одна відповідь, а отже, є можливість отримати широкую палітру найрізноманітніших відповідей;
- «замаскованість», неявність справжньої мети дослідження і, як результат, зменшення кількості соціально бажаних відповідей;
- прийняття будь-якої відповіді без оцінки (як правильної або неправильної), що стимулює респондентів висловлюватися вільніше, більш розкуто, щиро, у результаті чого відкривається можливість отримати цілий спектр різних (інколи протилежних і «несумісних») груп уявлень, ставлень, настановлень тощо;
- «оперативність» – можливість проведення одночасного опитування в групі дає можливість досить швидко зібрати великий обсяг потрібних емпіричних даних.

Форми застосування: усна або письмова. Усна форма застосовується лише в індивідуальних дослідженнях, тоді як письмова може використовуватись як в індивідуальних, так і «групових» варіантах дослідження.

В основі техніки – принцип вербального завершення, що ґрунтується на доповненні (пропонується закінчити запропоновану оповідь, речення тощо). Визначальною є ідея про те, що неоднозначний і невизначений стимул сприяє проявам проєкцій респондентів, виявляючи як усвідомлені, так і мало- або неусвідомлені компоненти уявлень, настановлень, емоційно-оцінних ставлень респондентів щодо досліджуваного явища («предмета» тощо).

Методика незавершених речень виникла завдяки розвитку тесту словесних асоціацій, уперше запропонованого Ф. Гальтоном та пізніше розвинутого К. Г. Юнгом, В. Вундтом, О. Р. Лурія та ін.

За оцінками зарубіжних спеціалістів (Р. Ватсон, 1978), валідність і надійність цих методик є досить високими [22].

Необхідні матеріали: папір, ручка (олівець).

У найбільш загальному вигляді ця поширена і добре відома вербальна техніка полягає в тому, що респондентам пропонується закінчити запропонований дослідником початок речення на свій розсуд – так, як він це відчуває, розуміє (приміром: політика – це...; для мене «держава» означає таке...; порядок у державі – це коли...; влада в Україні...).

Інструкція може звучати, приміром, так: «Прочитайте незавершені речення і опишіть їх. Пишіть без роздумів перше, що спадає вам на думку. Правильних і неправильних відповідей немає. Намагайтеся дати якомога більше відповідей/асоціацій».

Формулювання початку речення задається максимально широко і конструюється таким чином, щоб спонукати респондента давати якомога більше найрізноманітніших відповідей та продуціювати асоціації на тему, що досліджується.

Аналізуються отримані відповіді/висловлювання респондентів на задану тему. З нашого досвіду, цікаві результати може дати контент-аналіз цих відповідей.

Як варіант – інколи респондентам пропонується дати відповідь на проективне запитання, приміром: «Що перше спадає вам на думку, коли ви чуєте слово ... (наприклад, політика)?». Відповіді на таке запитання дають змогу виявити емоційні оцінки і ставлення респондентів щодо політики й водночас надають додаткову інформацію про рівень довіри до неї. Погоджуємось, що формулювання відповідей на таке запитання передбачає досить широкий спектр асоціативних відповідей, який не обов'язково ґрунтується на добре сформованих спеціальних політичних знаннях, а відображає радше певні емоційно-когнітивні реакції, провокує певні емоційні відгуки на вербальний стимул «політика» [23]. Саме тому ми вважаємо, що отримані відповіді дають необхідний матеріал для реконструкції емоційних оцінок і ставлень респондентів щодо цього феномена [23; 24]. Тож контент-аналіз відповідей на це відкрите запитання дає змогу виділити змістові категорії, на яких будуються уявлення респондентів про політику як сферу суспільної діяльності, а також проаналізувати, яке місце в цій системі уявлень посідає такий важливий чинник ставлення до

політики, як політична довіра [24]. Наприклад, результати проведеного нами дослідження (255 респондентів) показали, що у свідомості студентської молоді переважають ірраціональні, емоційно-оцінні уявлення про політику, які виключають позитивне ставлення і довіру до політики (вони становлять понад 60 % у семантичному просторі уявлень студентства). Водночас на раціональні уявлення, які не обов'язково, але потенційно містять довіру і позитивне ставлення до цієї сфери суспільного життя, припадає менш як 40 % у системі уявлень респондентів [там само].

З'ясовано, що основними змістовими категоріями ірраціональної, емоційної оцінки респондентами політики як сфери суспільної діяльності є: 1) емоційно-оцінні уявлення про політику як «брудну» справу і «нечесну» гру та безкінечну боротьбу за владу; 2) пов'язані з обуренням, украй негативно заряджені емоційно-оцінні уявлення про політику і 3) такі, що ґрунтуються на негативних базових емоціях і переживаннях; 4) емоційно-оцінні уявлення про політику як сферу, де обертаються великі кошти, «брудні» гроші, процвітають хабарництво й беззаконня, а також 5) позитивно забарвлені емоційно-оцінні уявлення про політику, що передбачають певний рівень довіри й позитивне ставлення до неї (найменш численна група відповідей). Як *раціональні категорії оцінювання респондентами сфери політики* визначено раціональні уявлення про політику 1) як спосіб керування державою та стратегічну суспільну діяльність та 2) як політичний устрій держави й інститути влади.

Отже, у структурі уявлень респондентів переважають уявлення емоційно-оцінного характеру, які мають негативний знак і не базуються на довірі й позитивному ставленні до політики [там само].

Аналіз: може бути як якісна (сміслова), так і кількісна оцінка результатів. Або ж можна поєднувати елементи одного і другого (приміром, контент-аналіз). Можна також застосовувати ранжування та групування отриманих даних.

Вважаємо, що техніку «незавершені речення», а точніше – самі варіанти відповідей, правомірно розглядати як *тематично організовані фрагменти нарративів*, що дають змогу отримати поглиблені дані про особливості досліджуваного предмета, уточнити і розширити їх.

Методика незавершених речень дає можливість, як показав наш досвід, виявити особливості картини світу респондентів, у тому числі й політичної. Зокрема, можна:

- визначити *основні конструкти* (їхнє смислове наповнення, узгодженість/суперечливість, згорнутість/розгорнутість тощо);
- «влловити» *фокус уваги респондента*;
- оцінити *інтегрованість і складність світоглядних уявлень*;
- з'ясувати *ступінь їх* (уявлень, ставлень, мотивів тощо) раціональності/емоційності; авторитарності/демократичності і т. ін. (залежно від обраних дослідником критеріїв оцінювання).

3.3.2. Техніки «Спрямовані асоціації» і «Вільні асоціації»

Переваги:

- відносна простота використовуваних методичних прийомів;
- швидкість проведення;
- незвичність завдання, що викликає позбавлення й активізує учасників, підвищує їхню включеність у процес дослідження;
- можливість для респондентів давати ірраціональні і неструктуровані відповіді, що зменшує час на пошук відповідей, а також збільшує кількість «потенційних», імовірних відповідей;
- максимальна можливість для отримання спонтанних, малоконтрольованих свідомістю реакцій на «стимул».

Можливі *форми застосування*: усна і письмова; індивідуальна і групова.

Необхідні матеріали: папір, олівці або заготовлені бланки зі «стимульними» словами (для письмової форми).

Інструкція: «Швидко, не задумуючись, назвіть (напишіть), з чим/з ким асоціюється... (задається тема, предмет), наприклад, той чи інший політичний бренд, влада, політичний рух і т. ін. Дайте

якогома більше асоціацій; правильних і неправильних відповідей немає».

Аналіз: контент-аналіз.

3.3.3. Асоціативні методики вивчення образу політиків: асоціації з кольором, запахом, тваринами (за О. Б. Шестопал)

*Влада образів – не менш страшна сила,
ніж влада грошей і влада сили.*
О. Б. Шестопал

Незважаючи на те, що формування образу політика у свідомості громадян не ґрунтується на повній та чіткій інформації раціонального характеру, проте вони володіють психологічно точним інструментом для «прочитання», зчитування образу того чи іншого політичного лідера, що й дає їм можливість зробити якщо не цілком раціональний, то принаймні емоційно прийнятний для них вибір [16]. Варто також пам'ятати про те, що політик є «символом», чи, точніше, уособленням, тієї чи іншої ідеології, певного курсу дій, шляху розвитку і ймовірного, можливого майбутнього країни, що почасти може впливати тією чи іншою мірою і на власне майбутнє.

В образі політика, яким його бачать респонденти, завжди є «подвійне дно» – ті пласти образу, які ними не усвідомлюються. Якщо одні неусвідомлювані характеристики пов'язані з індивідуальними особливостями респондентів, другі – із впливом масових стереотипів, що продукуються й нав'язуються ЗМІ, тоді як треті мають витоки в архетипах колективного несвідомого (К. Г. Юнг), тобто в глибинних уявленнях, спільних для людей певної культури. Цей останній пласт включає досить сталі структури несвідомого, закладеного в процесі первинної соціалізації: це образний ряд, почерпнутий із традицій, фольклору, тобто з національної культури; він міцно пов'язаний з фундаментальними психологічними конструкціями особистості, такими як уявлення про смислові значення того чи іншого кольору, запаху, соціальні норми (що добре, а що погано) і структуру владних стосунків (хто головний, а хто підпорядкований). Для виявлення цього найглибиннішого «зрізу» сприйняття політиків можна використати метод асоціацій з твариною, кольором і запахом [там само].

На нашу думку, цю методику можна застосовувати більш широко – у контексті вивчення політичної картини світу

особистості (чи певної групи, приміром молоді, дітей) та її компонентів.

Символічні характеристики є найбільш сталими і незмінними компонентами образу політика та пов'язані із соціокультурними архетипами й прототипами політичних лідерів.

Асоціації з кольором [16]

Призначення: виявлення неусвідомлюваних асоціацій респондентів з тим чи іншим політиком (політичним брендом, партією, рухом, владою/опозицією тощо), що дає можливість проаналізувати афективні компоненти його образу.

Мета: вивчення образу політиків, а точніше – його неусвідомлюваних оцінок респондентами та емоційно-оцінних ставлень.

Необхідні матеріали: папір (або бланки), ручка.

Можна як стимульний матеріал запропонувати респондентам чорно-білу фотографію політика (при вивченні іміджу конкретного політичного лідера).

Інструкція: «З яким кольором у вас асоціюється ... (наприклад, Президент)? Пишіть не роздумуючи перше, що спадає на думку. Правильних і неправильних відповідей немає – нам важливо знати вашу думку. А з чим у вас асоціюється цей колір? – напишіть».

Аналіз: параметрами оцінювання мають бути: привабливість, сила, активність.

Привабливість оцінюється як «чистота», прозорість асоційованого кольору, приємні асоціації з кольором. *Сила* інтерпретується через інтенсивність і яскравість кольору. *Активність* пов'язується з відтінками кольорів.

У ході аналізу варто враховувати як традиційну символіку кольорів (табл. 2), так і їх інтерпретацію респондентом [26–28]. Так, асоціації, що їх наводить респондент на обраний ним же колір дають змогу дослідникові зорієнтуватися принаймні щодо того, який «полюс» значення кольору (позитивний чи негативний) актуалізований.

Методика вибору кольору за асоціацією

Ще одним варіантом реалізації проективної асоціативної техніки, а саме *асоціації* «об'єкта» політико-психологічного вивчення з *кольором*, можна вважати застосування *прийому колірних виборів* (з використанням стислого варіанта восьмиколірного тесту М. Люшера).

Переваги:

- допомагає уникнути соціально бажаних відповідей;
- не провокує реакції захисного характеру;

Таблиця 2

Традиційна символіка кольорів (за Я. Л. Обуховим) [27])

Колір	Позитивне значення (+)	Негативне значення (-)
червоний	любов, пристрасть, еротичне «начало», натхнення	агресія, ненависть, небезпека
синій	розум, дисципліна, порядок, вірність	безумство, ірраціональність
жовтий	відкритість, активність, свобода, слава, сила	ревності, заздрість, жадібність, брехливість, манія, марення
помаранчевий	зрілість особистості, радість, енергія, сила	витісняє інші кольори пристрасть боротьби і війни
зелений	вітальне начало, зростання, надія	яд, хвороба, незрілість
фіолетовий	рівновага, містика, чаклунські чари, сокровенне знання, покаяння	внутрішнє занепокоєння, неспокій, тривога, зречення, меланхолія
коричневий	материнство, плодючість, родючість, земля	бруд, гній, кал
чорний	гідність, урочистість	смерть, траур, гріх
білий	чистота, гармонія	привид, траур
сірий	—	неясність, туман, депресія

- оригінальний стимульний матеріал викликає зацікавленість;
- апелює до глибинних пластів свідомості респондентів;
- виявляє неусвідомлені реакції, емоційні оцінки респондента.

Мета: вивчення того чи іншого політичного образу (політика, політичного бренду, партії, руху, влади/опозиції і т. ін. – залежно від завдання дослідження), його неусвідомленого, імпліцитного психологічного змісту.

Необхідні матеріали: набори восьмиколірного тесту М. Люшера як стимульний матеріал; бланк для заповнення, ручка.

Інструкція: «Розкладіть перед собою запропонований набір кольорів в одну лінію так, щоб ви їх добре бачили. Оберіть колір, з яким у вас асоціюється ... (наприклад, Президент), і запишіть номер обраного кольору в бланк. Який колір йому «відповідає»? Який колір йому «личить»? Важлива перша емоційна реакція, тобто те перше, що спало на думку. Правильних і неправильних відповідей немає – нам важливо знати вашу думку.

З чим у вас асоціюється цей колір? – напишіть».

Якщо вивчають, приміром, очікування щодо того чи іншого суб'єкта політичної взаємодії, то можна продовжити процедуру таким чином:

«Ще раз подивіться на колірний ряд перед вами. А якого кольору ви хочете, прагнете, щоб він був? Запишіть номер обраного кольору в бланк. Правильних і неправильних відповідей немає, важлива ваша перша емоційна реакція – перше, що спало на думку».

У ході аналізу отриманих даних додатково порівнюють реальний (те, що є) і бажаний (чого очікують, чого хочуть) політичний образ.

Аналіз: ґрунтується як на соціально-історичній символіці кольорів, так і на тих індивідуальних значеннях, що їм приписують респонденти.

Як слушно зазначає Л. М. Собчик, символіка кожного кольору сягає своїм корінням у віддалені періоди історії існування людини на землі [26].

Ніч, символом якої є *синій* колір, здавна несла людині спокій, розслаблення, сон.

Сонце, яскравість дня (*жовтий* колір), що зароджується, викликали надію, спонукали до активності.

Червоний колір – забарвлення квітів, плодів, крові, ерогенних зон людського тіла – є віддзеркаленням мисливських інстинктів, еротичного потягу, прагнення до оволодіння благами навколишнього життя.

Зелений – колір трави, чагарників і дерев – міг служити символом захисту, маскуванню, «затаювання».

Сірий – як відсутність кольору – трактується як такий, що розділяє, відгороджує.

Чорний символізує заперечення яскравих фарб життя і самого буття.

Коричневий колір є результатом змішування помаранчевого і чорного, а *фіолетовий* – червоного і синього.

Виходячи із символіки кольорів і накопиченого практичного досвіду, структурне значення *темно-синього* кольору характеризується як концентричність (зосередженість на внутрішніх проблемах), пасивність, глибина переживань, чутливість, залежність від зовнішніх дій; його емоційний відтінок, за Люшером, – спокій, прихильність, ніжність, любов.

Зелений колір, за Люшером, символізує «пружність» волі (за Собчик – ригідність), концентричність, пасивність, оборонні тенденції, автономність (незалежність), незмінність, тенденцію до утримування, власництва. Його афективні аспекти – наполегливість, самовпевненість, упертість і самоповага.

Помаранчево-червоний символізує силу волі і є ексцентричним (направленим назовні), активним, наступально агресивним, автономним, локомоторним, конкуруючим, оперативним. Його афективні аспекти – бажання, збудливість, владність, сексуальність. (Структурні значення тут наводяться буквально, їхня описова форма підкреслює емпіричний характер основ методики та інтерпретаційних завдань) [26].

Порівняння загальноприйнятих, «класичних», та індивідуальних значень кольорів дає змогу отримати більш точний результат.

Асоціації із запахом [16]

Призначення: виявлення неусвідомлюваних асоціацій респондентів з тим чи іншим політиком (політичним брендом, партією, рухом, владою/опозицією тощо), що дає можливість проаналізувати афективні компоненти його образу.

Мета: вивчення образу політиків, а точніше – його неусвідомлюваних оцінок респондентами та емоційно-оцінних ставлень.

Необхідні матеріали: папір (або бланки), ручка.

Можна як стимульний матеріал запропонувати чорно-білу фотографію політика (якщо вивчається образ конкретного політика).

Інструкція: «З яким запахом у вас асоціюється ... (наприклад, Президент)? Зазначте перше, що спадає на думку.

Правильних і неправильних відповідей немає – нам важливо знати вашу думку.

Аналіз: провести оцінювання за такими параметрами, як привабливість, сила, активність.

Привабливість оцінювалася через:

- яскравість візуального образу;
- приємні асоціації із запахом.

Сила інтерпретувалася через:

- інтенсивність запаху;
- мужність/жіночність.

Асоціації з тваринами [16]

Призначення: виявлення неусвідомлюваних асоціацій респондентів з тим чи іншим політиком (політичним брендом, партією, рухом, владою/опозицією тощо), що дає можливість проаналізувати афективні компоненти його образу.

Мета: вивчення образу політиків, неусвідомлюваних оцінок їхнього іміджу та емоційно-оцінних ставлень.

Необхідні матеріали: папір (або бланки), ручка.

Можна як стимульний матеріал запропонувати чорно-білу фотографію політика (якщо вивчається імідж конкретного політика).

Інструкція: «З якою твариною у вас асоціюється ... (наприклад, Президент)? Зазначте перше, що спадає на думку. Правильних і неправильних відповідей немає – нам важливо знати вашу думку.

Аналіз: асоціації з тваринами варто розглянути під кутом зору тих значень, які їм приписуються у фольклорі. Увагу слід звертати на ролі, що їх виконують тварини в казках, прислів'ях, приказках, а також місце їхнього «перебування», життя (локус). Ці аспекти дають змогу оцінити неявні, приховані аспекти образу політика.

Параметри оцінювання: привабливість, сила, активність.

Привабливість оцінювалася на неусвідомлюваному рівні через:

- яскравість візуального образу;
- приємні асоціації з твариною.

Сила інтерпретувалася через:

- масштаб асоційованого образу;
- соціальний статус, роль.

Активність пов'язувалася з агресивністю тварин.

3.3.4. Рольова гра [1]

Переваги:

- можливість моделювати ситуації, наближені до дійсності, й отримувати інформацію про реакції респондентів, які, власне, є аналогічними реакціям із реального життя;
- виявлення практик, способів розв'язання проблеми, стереотипів поведінки, соціальних настановлень та інших елементів масової свідомості;
- за необхідності можливість зміни, коригування ситуації, що моделюється дослідником / тренером.

Інструкція: Респондентам пропонуються певні ролі і ситуації. Розвиток сюжету відбувається згідно з уявленнями, ідеями, імпульсами, відчуттями, фантазіями учасників.

3.3.5. Наративна техніка «Написання історій» (за методикою «Структура ціннісних орієнтацій особистості» – СЦОО В. Ю. Дмитрієва)

Необхідні матеріали: папір, ручка, стимульний матеріал – малюнки, що відображають ціннісні орієнтації респондентів політичного рівня.

Мета: вивчення ціннісних орієнтацій політичного рівня.

Процедура проведення: респондентові показують один сюжет і пропонують написати коротку історію про зображене в ньому. (Що зображено? Що ви бачите? Що відбувається? І т. ін.). При цьому можливі додаткові запитання, щоб стимулювати більш розгорнуті відповіді, отримати більше інформації. Додаткові запитання формулюються з огляду на завдання дослідження, наприклад: Що спонукає вас так діяти? (для вивчення мотивації). Після цього пропонується наступне зображення і дається така сама інструкція. І так далі.

Інструкція: «Подивіться на рисунок і напишіть невелику історію, що пояснює зображений сюжет».

Аналіз: контент-аналіз, наративний аналіз.

Політичне лідерство

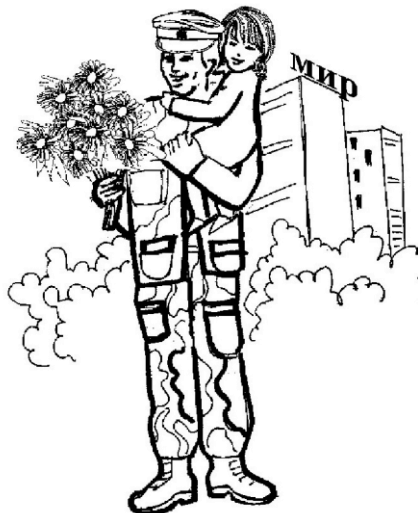
Політична активність

*Політична
поінформованість*

Політичний мир

*Рис. 4. Ціннісні орієнтації політичного рівня
(за методикою СЦОО В. Ю. Дмитрієва)*

Висновки

1. Проективні методики допомагають виявляти матеріал, який недостатньо усвідомлюється респондентами (або, приміром, учасниками тренінгових груп і т. ін.). Проективні методики, в яких використовуються непрямі способи отримання інформації, є доволі надійними й валідними методами «проникнення» в основу уявлень людей, їхніх ставлень (у т. ч. політичних, громадянських), мотивів, поведінки і т. ін., що вивчаються.

2. Проективні методики є ефективними для дослідження певних політико-психологічних феноменів масової свідомості і зокрема для вивчення неусвідомлюваних аспектів системи політичних ставлень, відкриваючи доступ до такого досвіду, що в буденному житті зазвичай є слабо- чи малоусвідомлюваним. Малоусвідомлюваний, емоційно-оцінний аспект ставлень людей (до себе, держави, інших громадян, влади і політики) якнайкраще актуалізується й виявляється за допомогою саме проективних методик.

3. Описані проективні методики не тільки відкривають широкі можливості для використання в емпіричних дослідженнях, а й мають значний потенціал для залучення молоді до участі в соціально-психологічних тренінгах різного спрямування (і зокрема з формування політичної картини світу).

Література

1. *Богданова О. Ю.* Качественные методы социально-психологических исследований : учеб. пособие / О. Ю. Богданова, И. М. Марковская. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2001. – 106 с.
2. *Гундертайло Ю. Д.* Арт-терапия в оптимізації життєвих завдань особистості / Ю. Д. Гундертайло // Простір арт-терапії: хаос, структура, стихія : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Міленіум, 2009. – С. 21–22.
3. *Пурнис Н. Е.* Арт-терапия в развитии персонала / Н. Е. Пурнис. – СПб. : Речь, 2008. – 176 с.

4. *Калошина Т. Ю.* Арт-терапевтические техники в тренинге / Т. Ю. Калошина, А. А. Трусь. – СПб. : Речь, 2010. – 189 с.
5. *Скнар О.* Арт-техника «коллаж»: диагностический и терапевтический потенциал / Оксана Скнар, Екатерина Реброва // Простір арт-терапії : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 2 (6). – С. 106–117.
6. *Киселёва М. В.* Арт-терапия в практической психологии и социальной работе / М. В. Киселева. – СПб. : Речь, 2007. – 336 с.
7. *Кокоренко В. Л.* Арт-технологии в подготовке специалистов помогающих профессий / В. Л. Кокоренко. – СПб. : Речь, 2005. – 101 с.
8. *Скнар О.* Використання ресурсів арт-терапії для розвитку гендерної чутливості молоді / Оксана Скнар, Юлія Гундертайло // Простір арт-терапії : зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 2. – С. 34–46.
9. *Соснюк О. П.* Психосемантична інтерпретація візуальних образів у прикладних дослідженнях / О. П. Соснюк // Наука і освіта. – 2012. – № 9/SVX. – С. 201–205. – (Серія: Психологія).
10. *Остапенко І. В.* Особливості використання проєктивної техніки «коллаж» для дослідження уявлень студентської молоді про владні режими / І. В. Остапенко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : [зб. наук. праць]. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 187–192.
11. *Шелестова Л.* До питання діагностики сформованості картини світу дітей старшого дошкільного віку [Електронний ресурс] / Людмила Шелестова. – Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe
12. *Фоломеева Т. В.* Опыт применения проективной методики «Психологический рисунок» в исследовании восприятия социальных объектов / Т. В. Фоломеева, О. М. Бартенева // Вестник Московского Университета. Серия: «Психология». – 2000. – № 2. – С. 27–39.
13. *Романова Е. С.* Графические методы в психологической диагностике / Е. С. Романова, О. Ф. Потемкина. – М. : Дидакт, 1992. – 256 с.
14. Соціальний простір життя як суб'єктивна символічна реальність / [О. Злобіна, І. Мартинюк, Н. Соболева, В. Тихонович]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 299 с.
15. *Шайдуллина Ю. А.* Методика психологического рисунка в качественном социально-психологическом исследовании : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Шайдуллина Юлия Александровна. – М., 2005. – 180 с.
16. *Шестопал Е. Б.* Политическая психология : учебник / Е. Б. Шестопал. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 427 с.
17. *Малаканова О. А.* Агенты политической социализации: теоретико-методологические и исследовательские аспекты изучения [Электронный ресурс] / О. А. Малаканова, Ю. Н. Акифьева. – Режим доступа : <http://elibrary.ru>.

18. *Хазратова Н. В.* Психологія відносин особистості й держави : монографія / Н. В. Хазратова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
19. *Белинская Е. П.* Этническая социализация подростка / Е. П. Белинская, Т. Г. Стефаненко. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т; Воронеж : МОДЭК, 2000. – 208 с.
20. *Дембицька Н. М.* Психологічні особливості політичної соціалізації студентів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дембицька Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 236 с.
21. *Бабайцев А. В.* Символические «портреты» современной российской политики / А. В. Бабайцев // СОЦИС. – 2011. – № 11. – С. 33–41.
22. *Бурлачук Л. Ф.* Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – К. : Наук. думка, 1989. – 28 с.
23. *Білоус І. М.* Особливості ставлення молодіжної інтернет-аудиторії до участі в політичному житті : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11 / Білоус Ірина Миколаївна. – К., 2008. – 289 с.
24. *Скнар О.* Проективні методи в дослідженні політичних ставлень молоді: досвід застосування методики незакінчених речень / Оксана Скнар // Простір арт-терапії : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 1 (7). – С. 92–100.
25. *Скнар О.* Використання проективних методик вивчення продуктів творчості в дослідженні емоційно-оцінних ставлень молоді до себе і держави / Оксана Скнар // Простір арт-терапії : зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 2 (8). – С. 82–96.
26. *Собчик Л. Н.* Метод цветových выборов МЦВ – модифицированный восьмицветный тест Люшера [Электронный ресурс] / Л. Н. Собчик. – Режим доступа : <http://psyfactor.org/lib/sobchik.htm>.
27. *Обухов Я. Л.* Символдрама: Кататимно-имагинативная психотерапия детей и подростков / Я. Л. Обухов. – М. : Эйдос, 1997. – 106 с.
28. *Яньшин П. В.* Введение в психосемантику цвета : [учеб. пособие] / П. В. Яньшин. – Самара : Изд-во СамГПУ, 2001. – 189 с.
29. *Білик М. В.* Психологічні чинники прояву політичної культури студентської молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Білик Марія Володимирівна. – К., 2004. – 229 с.

Розділ 4

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ: ЗАСОБИ, ПІДХОДИ, ІНСТРУМЕНТИ

4.1. Проективні методика як ресурс формування політичної картини світу молоді

Пропонуємо розглядати формування у молоді політичної картини світу як результат її *структурування*, що відбувається внаслідок рефлексії. Таке структурування допомагає впорядкувати уявлення й досвід молодих людей, дає змогу унаочнити й побачити наявні суперечності, сприяє їхньому переосмисленню, коригуванню, трансформуванню чи то зміні.

Для коректного формування (чи то оптимізації) політичної картини світу молоді необхідно, на нашу думку, спиратися передусім на:

- розуміння «наповнення» політичної картини світу – її складових та змістів, що їх розкривають;
- осмислення механізмів формування тих чи інших елементів політичної картини світу молоді та знання про найбільш відповідні засоби й найефективніші інструменти для цього (тобто уявлення про те, що можна сформуванати і яким чином, а що – ні).

При цьому можливі ті чи ті варіанти тренінгової роботи. Розгляньмо, приміром, два з них.

Варіант 1

Етапи:

- вивчення того, що являє собою політична картина світу молоді натепер;
- визначення «сильних» і «слабких» місць у структурі політичної картини світу молоді; що є, а чого в ній не

- вистачає; що потребує підсилення/розвитку, а що – переосмислення тощо;
- виокремлення «проблемних» ланок – тих, що потребують певного коригування/трансформування;
- розроблення програми тренінгу / комплексу занять / серії тренінгових сесій, модулів, кейсів тощо відповідно до визначеної мети і завдань;
- добирання найбільш ефективних засобів, методів, інструментів для здійснення екологічного коригування / трансформування;
- власне оптимізація політичної картини світу молоді.

Наголосимо, що *потенціал проєктивних методик* для формування політичної картини світу молоді може бути використаний на різних етапах, а саме:

- як частина методу збирання інформації про наявний стан політичної картини світу;
- як елемент діагностики і самодіагностики;
- як метод, що використовується для моніторингу динаміки змін у політичній картині світу молоді;
- як спосіб інформаційного збагачення в тренінгах чи, приміром, фокус-групах;
- як інструмент «доступу» до певних політико-психологічних феноменів свідомості молоді в процесі тренінгової роботи (ідеться, зокрема, про неусвідомлювані чи малоусвідомлювані аспекти системи її політичних ставлень, уявлень, образів тощо);
- як засіб, що допомагає актуалізувати та унаочнити суперечливість або неузгодженість певних оцінок, суджень, уявлень, практик і т. ін. молоді в структурі її політичної картини світу, що назагал утруднює, ускладнює політичну соціалізацію молодого покоління.

Варіант 2

Етапи:

- визначення базових структурних елементів політичної картини світу молоді, які мають бути сформовані задля того, щоб забезпечити їй «м'яке» входження в суспільно-політичне життя країни, комфортне перебування та

ефективне функціонування молодих людей у соціумі (див. розд. 1). Іншими словами, ідеться про виокремлення напрямів подальшої роботи – що саме потрібно сформулювати, конкретизацію уявлення про «бажану» картину, тобто про те, що прагнемо отримати як результат роботи;

- означення тактики, тобто того, яким чином (за допомогою яких методів, методик, засобів, інструментів) формування тієї чи іншої «складової» політичної картини світу молоді буде найбільш «вдалим», ефективним, коректним;
- розроблення програми соціально-психологічного тренінгу / комплексу тренінгових занять / серії тренінгових сесій, модулів, кейсів тощо відповідно до визначеної мети і завдань;
- утілення, реалізація програми; організація умов і простору для формування чи то «коригування», моделювання політичної картини світу молоді.

При цьому *потенціал проєктивних методик* для формування політичної картини світу молоді може бути використаний, крім визначеного вище, ще і як:

- свого роду стимульний матеріал, що допомагає активізувати актуальний для учасників тренінгових занять «матеріал»;
- «ґрунт», основа для задавання тих чи інших так званих конструктивних запитань (це запитання на розуміння¹ і

¹ Запитання на розуміння допомагають учасникам взаємодії актуалізувати або перевірити правильність свого розуміння тієї чи іншої думки, уточнити поняття, прояснити ключові смисли, які лежать в основі думки. Наприклад: *Що Ви маєте на увазі під ...? Що Ви маєте на увазі, коли говорите ...? Чи могли б Ви навести приклад? Яка головна думка (ідея, проблема і т. ін.)? У чому її смисл? Чи могли б Ви пояснити це докладніше? Чи могли б Ви виразити (пояснити) це інакше? Чи могли б Ви сказати про це дещо більше? Що більше за все Вам заважає – ... чи ...? Дайте подумати, чи розумію я Вас; Ви маєте на увазі ... чи ...? та ін.* Загалом, такі запитання передбачають, що той, кому їх поставлено, має знайти нову чи додаткову аргументацію та розгорнути думку, зробити її зрозумілою для іншого [1].

запитання на розвиток), що назагал створює умови, а отже, сприяє структуруванню політичної картини світу молоді;

- матеріал, що стимулює й полегшує розгортання, медіацію діалогів, дискусій, мозкових штурмів, групових обговорень тощо між учасниками групи;
- засоби, що за умови використання певних технік і методик дають змогу унаочнити й увиразнити «проблемні зони» політичної картини світу молоді, її суперечливість чи аморфність, неструктурованість чи «відірваність», брак зв'язків та неузгодженість уявлень, образів, оцінок, суджень, очікувань, практик тощо;
- інструменти, що сприяють розвитку рефлексії щодо особливостей власної взаємодії в соціумі з різними суб'єктами політичної соціалізації і т. ін.;
- рефлексія наслідків тих чи інших способів мислення, практик.

Отже, у ході тренінгових занять з формування політичної картини світу молоді відбувається актуалізація малоусвідомлюваних політичних і громадянських ставлень, уявлень, мотивів, практик і т. ін., рефлексія їх особливостей, усвідомлення наслідків тих чи інших дій, подій, стереотипів мислення, наслідків прийняття тих чи тих рішень і т. ін. Це сприяє структуруванню і впорядкуванню досвіду людини у вибудовуванні політичної картини світу, а також дає змогу побачити, усвідомити наявні суперечності, що утруднюють ефективне функціонування (діяння, вчинання, перебування) особистості в суспільно-політичному житті країни чи заважають такому функціонуванню. У результаті відкриваються нові, продуктивні шляхи до їх трансформування (розвитку, зміни, політичної картини світу, відмови від нефективних стратегій і набуття нових, акцентування ресурсних й успішних практик і т. ін.).

4.2. Деякі загальні положення щодо організації й проведення тренінгових занять, або Що важливо знати ведучому тренінгових груп

Зазвичай розроблення майбутньої програми тренінгу починається з визначення принципів (вихідних засад, положень, правил), які мають бути покладені в основу заняття. Саме вони визначають застосовувані підходи, використовувані тренінгові й творчі вправи, завдання й процедури (детальніше див. [1]). Тренер таким чином обирає парадигму, у якій він працюватиме, визначає цілі та засоби реалізації завдань тренінгу.

При цьому тренер, як слушно зазначає В. М. Духневич, постійно має пам'ятати про поставлені перед ним завдання:

1) *формування системи уявлень клієнта*. Тобто тренінг спрямовано не так на передавання знань (певної інформації про соціальну дійсність, яку людина може засвоїти), як на формування власне системи уявлень особистості (коли *інформація про світ засвоюється та вбудовується в її картину світу*);

2) *формування системи суб'єктивних стосунків, ставлень, відносин*. Це означає, що тренінг повинен допомогти людині відрефлексувати всю можливу палітру взаємозв'язків своїх потреб, оцінок, ставлень, суджень тощо з об'єктами та явищами світу. Якісне опрацювання цього завдання тренером означає, що під час тренінгу в учасників формуватимуться належні компетентності для вирішення завдань;

3) *формування вмінь*. Результатом реалізації цього завдання має стати готовність людини застосовувати свої знання, навички і т. ін. відповідно до актуальної ситуації та завдання. Тут слід говорити про те, якою мірою засвоєні під час тренінгу способи дії переносяться, транслюються особистістю на реальні ситуації життєдіяльності» [1, с. 19].

Ми також цілком поділяємо думку психологів-практиків про те, що тренінг має сприяти розвитку суб'єктності учасників, тобто завданням тренера є *розвиток суб'єктності учасників тренінгу* [там само].

Відомо, що тренінг – метод активного соціально-психологічного «навчання», який дає змогу його учасникам

засвоювати певну діяльність через безпосереднє її переживання, через задіювання в спеціально змодельованих ситуаціях. Ми пропонуємо саме *групову форму роботи*, оскільки вона має низку переваг. Зокрема, за А. Г. Грецовим:

- група відображає суспільство в мініатюрі і тому може слугувати майданчиком для розвитку найрізноманітніших соціальних (громадських, політичних) умінь, компетенцій, практик;
- людина має нагоду спостерігати й засвоювати в групі нові вміння, експериментувати з новими патернами й способами поведінки, різними стилями стосунків з різними партнерами;
- група дає змогу отримати підтримку й зворотний зв'язок від людей зі схожими проблемами, учасники можуть ідентифікувати себе з іншими;
- груповий досвід протидіє відчуженню і, навпаки, сприяє згуртованості, єднанню, відчуттю причетності до групи, розвиває вміння спільно розв'язувати проблеми тощо;
- спільна групова робота сприяє розвитку вміння обговорювати поставлене завдання, визначати способи його виконання, спільно вирішувати завдання, а також згуртуванню, єднанню групи, налагодженню внутрішньо-групової взаємодії, розвиває креативність мислення, веде до розвитку толерантності щодо будь-яких відмінностей: інших поглядів, думок, позицій [2].

Значну увагу розвитку тренінгової діяльності приділяють І. В. Вачков, В. М. Духневич, С. П. Макшанов, Н. Ю. Хрящева, О. В. Сидоренко та інші дослідники. Розгляньмо основні **принципи планування, організації та проведення** тренінгу:

- *принцип активності учасників*;
- *принцип дослідницької позиції* (створюються / пропонуються такі ситуації, коли учасникам потрібно «власноруч» розв'язати проблему, самостійно сформулювати вже відомі в психології закономірності взаємодії та спілкування людей, що передбачає активізацію і рефлексію власних ресурсів та особливостей. У тренінговій групі створюється креативне середовище, основними характеристиками якого є

- проблемність, невизначеність, прийняття, безоціночність);
- *принцип об'єктивзації (усвідомлення) поведінки;*
 - *принцип партнерської (суб'єкт-суб'єктної) взаємодії* (робить наголос на визнанні цінності іншої особистості, її думок, інтересів, а також ухваленні рішення з максимально можливим урахуванням інтересів усіх учасників взаємодії);
 - *принцип «сухого залишку»* (результатом тренінгу має стати поява в учасників відчуття інтелектуального / емоційного «здобутку»);
 - *принцип ефективності методів і вправ* (реалізується, якщо учасники на власному досвіді переконуються, що це «працює». Тож варто дати їм можливість упевнитися в цьому, здобути такий досвід);
 - *принцип необхідної достатності* (передбачає дотримання балансу раціонального і почуттєвого досвіду в тренінгу);
 - *принцип активізації особистого досвіду* в процесі аналізу соціально-психологічних феноменів;
 - *принцип самоаналізу* (передбачає, що робота тренінгової групи має спонукати як учасника, так і тренера до рефлексії своїх ресурсів, моделей діяльності, способів дій, стратегій вирішення завдань і т. ін. І завдання тренера – спрямувати учасників на рефлексивне бачення ситуації і себе-в-ситуації) [1].

Отже, питання методології конструювання тренінгу щоразу постають перед розробником (автором) тренінгової програми, який відповідно до обраних принципів й застосовуваних методів роботи створює такий тренінговий «продукт», що дає змогу вирішувати поставлені завдання і «відповідати» запитам групи та бажаному для членів групи результату.

Важливо також визначити *роль і основні функції ведучого тренінгових груп.*

У процесі роботи ведучий може виступати в різних професійних ролях, займати різні позиції в стосунках з учасниками. Проте зосередимо увагу на двох основних позиціях ведучого: 1) *«технічного» експерта* (ведучий організовує роботу групи, інструктує, інформує, пояснює, аналізує) та 2) *учасника групи*, що

демонструє моделі поведінки (ведучий пропонує «еталонні» зразки поведінки, і навчання учасників відбувається завдяки спостереженню й наслідуванню; він також забезпечує зворотний зв'язок на дії учасників, активізує роботу групи тощо) [2; 5–8].

Важливо також, щоб ведучий умів створити *демократичну* атмосферу в групі. Демократичний стиль ведення групи означає, що рішення приймаються з урахуванням інтересів як ведучого, так і всіх учасників, відбувається розподіл відповідальності між ведучим і учасниками. Тож принциповим є недирективний стиль ведення занять, толерантне й поважне ставлення до учасників групи, постійне їх заохочення до висловлення й продукування власних думок, ідей, поглядів тощо.

Ведучому соціально-психологічних тренінгів варто також знати про *особливості групової динаміки* (етапи розвитку групи в процесі тренінгу, тобто стадії, що їх обов'язково проходить група у своєму розвитку незалежно від того, знає про це тренер чи ні. Водночас тактика ведучого може як сприяти розвитку групи, так і стримувати, гальмувати, інфантилізувати її. А це, зрозуміло, сприятиме чи, навпаки, заважатиме досягненню мети та вирішенню завдань групи).

Існує чимало класифікацій етапів групової динаміки. До їх розроблення долучилися, зокрема, Б. Тукман, В. Шутц, Л. М. Мітіна, О. В. Немиринський та інші дослідники [9–11]. Найбільш вдалою, на нашу думку, є класифікація, відповідно до якої виділяють *чотири ключові етапи (стадії) групової динаміки*:

- 1) знайомство;
- 2) розподіл внутрішньогрупових ролей;
- 3) «стійка» (стала) робота групи;
- 4) завершення (або, як ще кажуть, умирання) групи (див. [12]).

Знання і врахування етапів групової динаміки дозволяють ведучому краще розуміти, що відбувається з групою в той чи інший момент часу, та спланувати (скоригувати) роботу таким чином, щоб покращити, підсилити результати тренінгової роботи.

4.3. Структура тренінгового заняття

Коли йдеться про окремі заняття, то їх доцільно організовувати у формі соціально-психологічних тренінгів за класичною структурою, що включає три частини (кожна з яких так само складається з кількох етапів, об'єднаних спільною метою). Загальна ж структура є такою:

1. **Вступна частина**, яка включає: вступ, знайомство, правила групи, очікування. Це, власне, соціальна стадія.

Завдання, що вирішуються на цьому етапі, можна згрупувати так:

- знайомство, налагодження психологічного контакту з членами групи;
- зняття (або принаймні зменшення) напруженості, допомога учасникам у досягненні стану розслаблення, розкнутості, сприяння їхнім вільним, спонтанним проявам;
- «розминка», «розігрів» учасників, налаштування на роботу, включення учасників у спільну діяльність;
- згуртування членів групи, єднання.

Вирішення цих завдань сприяє налагодженню довірчих стосунків між членами групи та встановленню атмосфери психологічної безпеки, відкритості й довіри в тренінговій групі, що, зрештою, дає змогу групі працювати ефективніше. Інколи окрему увагу слід приділити, так би мовити, «створенню» мотивації до змін (коли такої мотивації немає або вона недостатня).

Якщо група від самого початку налаштована скептично (чи вороже, що буває внаслідок примусового включення учасника в групу на вимогу адміністрації, начальства, батьків і т. ін., без бажання самої людини), то тактика ведучого полягає у свідомому провокуванні виходу цього невдоволення. Можна, приміром, запропонувати завдання, що є доволі важкими психологічно і які допомагають самим учасникам побачити, що їм конче бракує вмінь ефективної комунікації чи навичок віднайдення нестандартних способів розв'язання проблем. Це може бути, наприклад, тренінгова гра «Катастрофа на морі» чи її аналоги «Катастрофа в пустелі», «Висадка на Місяці» тощо.

Для зняття напруженості на цьому етапі можна використовувати як психо-гімнастичні ігри та вправи релаксаційного спрямування, «тілесні» вправи, так і увесь арсенал та потенціал проєктивних методик.

Не варто поспішати й оминати цей етап, бо він закладає фундамент для подальшої результативної роботи.

2. Основна частина, яка передбачає актуалізацію питання, проблеми; виконання вправ для розкриття теми заняття.

Зазвичай ця частина роботи є найбільш «затратною» за часом, а тому ретельно готується ведучим. Як слушно зазначає В. М. Духневич, «...виконання окремих вправ уможливило творчий підхід до вирішення тренінгових завдань та досягнення поставлених цілей. Без сумніву, це здебільшого стосується певних комплексних тренінгових вправ чи завдань для учасників, коли окремі мікронавички, які відпрацьовувалися на тренінгу, не просто калькуються, а вбудовуються в структуру досвіду індивіда, посідаючи певне місце в його картині світу» [1, с. 26].

Більшість вправ супроводжується індивідуальною та груповою рефлексією, мета якої – осмислення власних уявлень, ставлень, процесів, способів і результатів власної та групової поведінки. При цьому завдання ведучого – організувати коректний, безоціночний зворотний зв'язок від членів групи, бо він створює передумови для трансформування, корекції і розвитку їхніх уявлень, ставлень, практик, та й загалом – для взаємодії в процесі тренінгової роботи.

Правила, що допомагають «створити» екологічний зворотний зв'язок, доволі прості:

- говорити стисло, конкретно, коректно;
- говорити безоціночно, про свої почуття і відчуття (що ти при цьому відчував?);
- уважно слухати;
- не фантазувати, а задавати додаткові запитання на уточнення, щоб отримати додаткову інформацію;
- не виправдовуватись, не пояснювати свою поведінку.

3. Завершальна частина, яка передбачає рефлексію, обговорення отриманого досвіду, визначення здобутків, завершення роботи.

На цьому етапі підбиваються підсумки роботи, визначаються й виділяються головні здобутки учасників тренінгу.

На нашу думку, розроблена програма (чи цикл занять), що реалізується у формі тренінгових занять, має бути різноплановою і поєднувати різноманітні методи роботи: групові дискусії, розгляд і «прогривання» змодельованих ситуацій, рольові ігри, практичні і творчі вправи, – і за необхідності, використовувати широкі можливості проєктивних методик.

Тренінгові заняття допомагають опановувати нові навички, зокрема громадянської (політичної) поведінки, політичні компетенції тощо, сприяють розвитку особистості та системи її політичних ставлень: виробленню вміння толерантно ставитися до відмінних від своїх ідей, поглядів, переконань; аналізувати, обдумувати отриману інформацію, зокрема суспільно-політичну, обмірковувати й знаходити шляхи вирішення значущих для себе проблем, питань і ситуацій; аргументовано висловлювати й відстоювати свою думку; ведуть до набуття компетентних навичок поведінки, а також сприяють згуртуванню, єднанню групи; спрямовують учасників на діалог і взаємодію; дають змогу унаочнити й усвідомити особливості власної політичної картини світу.

Висновки

Формування політичної картини світу молоді розглядаємо як результат її структурування, що відбувається внаслідок рефлексії. Таке структурування допомагає впорядкувати уявлення й досвід молодих людей, дає змогу унаочнити й побачити наявні суперечності, сприяє їхньому переосмисленню, коригуванню, трансформуванню чи то зміні.

Потенціал застосування проєктивних методик для формування політичної картини світу молоді полягає у створенні умов для актуалізації малоусвідомлюваних політичних і громадянських ставлень, уявлень, мотивів, практик і т. ін. та їхньої рефлексії, що дає змогу структурувати досвід, певним чином його впорядкувати, усвідомити суперечності, що утруднюють ефективне функціонування (діяння, вчиняння, перебування) у суспільно-

політичному житті країни або заважають такому функціонуванню. Завдяки цьому відкриваються нові, продуктивні шляхи до трансформування (розвитку, зміни) політичної картини світу молоді, відмови від неефективних стратегій і набуття нових, акцентування ресурсних й успішних практик і т. ін.).

Література

1. *Духневич В. М.* Прикладні питання технологій підготовки та проведення когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування : метод. рек. / В. М. Духневич ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – 84 с.
2. *Грецов А. Г.* Психологические тренинги с подростками / А. Г. Грецов. – СПб. : Питер, 2008. – 368 с.
3. *Фопель К.* Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего : практ. пособие : [пер. с нем.] / К. Фопель. – 4-е изд. – М. : Генезис, 2004. – 256 с.
4. *Фопель К.* Энергия паузы. Психологические игры и упражнения : практ. пособие : [пер. с нем.] / К. Фопель. – 3-е изд. – М. : Генезис, 2011. – 240 с.
5. Соціальне навчання: механізми розвитку політичних ставлень молоді : [наук.-метод. посіб.] / [І. В. Жадан, І. А. Дідук, С. І. Позняк та ін.] ; за ред. І. В. Жадан ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс- ЛТД, 2012. – 218 с.
6. *Суслова О.* Кроки до права : метод. посіб. для держ. соц. служб та громад. орг., що працюють з підлітками і для підлітків / О. Суслова, О. Семіколенкова, О. Пометун. – К. : А.П.Н., 2001. – 178 с.
7. Культура життєвого самовизначення : метод. посіб. – Ч. 3. Старша школа. 10–12 класи / авт.-упоряд. О. В. Безпалько [та ін.] ; за заг. ред. І. Д. Звереві. – К., 2004. – 315 с.
8. *Ромек В. Г.* Тренинг уверенности в межличностных отношениях. – СПб. : Речь, 2003. – 175 с.
9. *Tuckman B.* Developmental Sequence in Small Groups / Bruce W. Tuckman // Psychological Bulletin. – 1965. – Vol. 63. – № 6. – P. 384–99.
10. *Desmond B.* Effective Group Development: A Paradoxical Approach for Action Learning Facilitators / Billy Desmond // OD Practitioner. – 2011. – Vol. 43. – № 1. – P. 29–34.
11. *Schutz W.* FIRO: A three-dimensional theory of interpersonal behavior / W. Schutz. – New York, NY : Rinehart, 1958.

12. *Паратнова О.* Групповая динамика. Понятие и механизмы [Электронный ресурс] / Ольга Паратнова. – Режим доступа : <http://paratnova.ru/training/article/80>.

ЦИКЛ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ «Я І ДЕРЖАВА» (методична розробка)

Тема	Мета	Вправи
ТЕМА 1. «Я поважаю свою країну»	розвиток національної ідентичності	<i>Творча вправа: малюнок «Герб представника етнічної спільноти»</i>
ТЕМА 2. «Демократія – це...»	розуміння демократії як демократії участі	<i>Творча вправа: Колаж «Демократія – це...»</i>
ТЕМА 3. «Що таке компетенції?»	усвідомлення важливості власної участі не тільки в голосуванні, а й у суспільних справах; розуміння поняття «компетенції», їхньої ролі й призначення	<i>Групова дискусія на тему: «Чи можлива в країні демократія без участі громадян?» <u>Міні-лекція</u> на тему: «Що таке компетенції?»</i>
ТЕМА 4. «Крокусмо до впевненості» 4.1. «Ознаки впевненої, невпевненої й агресивної поведінки»	формування навичок оцінювання ознак упевненої, невпевненої й агресивної поведінки та прогнозування її наслідків (розуміння того, що те, наскільки людина вміє впевнено, але не агресивно формулювати свої права й вимоги, часто визначає перебіг і результат вирішення питання).	<i>Групова дискусія на тему: «Чим відрізняються між собою впевнена, невпевнена та агресивна форми поведінки?» <u>Мозковий штурм</u> на тему: «За якими ознаками можна відрізнити впевнену в собі людину від невпевненої?» <u>Практичне завдання:</u> складання порівняльної таблиці <u>Вправи на діагностику</u> впевненої, невпевненої та агресивної</i>

Тема	Мета	Вправи
		<i>поведінки</i>
<p>ТЕМА 4. «Крокуємо до впевненості»</p> <p>4.2. «Віра у власні сили й можливості – запорука успіху (успішного вирішення питань)»</p>	<p>підвищення самооцінки, вироблення навичок позитивного самонастановлення та самопідкріплення успіхами (власними чи з досвіду інших людей, груп, організацій тощо)</p>	<p><u>Вправа «Мої позитивні якості»</u></p> <p><u>Вправа «Як мені чудово вдаються ці справи»</u></p> <p><u>Розгляд алгоритму досягнення мети з акцентуванням уваги на кроках позитивного само-настановлення та само-підкріплення успіхами</u></p>
<p>ТЕМА 5. «Ситуації відстоювання прав та інтересів»</p>	<p>навчитися виділяти ситуації, в яких людина може наполягати на своїх правах; спільно виробити рекомендації для впевненої поведінки</p>	<p><u>Розгляд ситуації «Повернення товару, що виявився бракованим». Чотири основні <u>правила поведінки при висуванні вимог.</u></u></p> <p><u>Аналіз ситуації й прогнозування можливого перебігу її вирішення (на основі моделі соціальної взаємодії).</u></p> <p><u>Групове обговорення: «Рекомендації для впевненої поведінки ознайомлення з <u>алгоритмом розв'язання проблем (на основі ситуації)</u></u></p>
<p>ТЕМА 6. «Аналіз інформації суспільно-політичного спрямування»</p>	<p>мотивування до пошуку фактів; вироблення вміння відокремлювати факти від думок та інтерпретацій, розвиток критичності мислення</p>	<p><u>Вправа «Викривлення інформації»</u></p> <p><u>Вправа «Аналіз інформації»</u></p> <p><u>Вправа «Розширений аналіз повідомлення»</u></p>

Наведений нами цикл практичних занять детально (з описом усіх практичних та творчих вправ, наданням методичних рекомендацій для ведучого тощо) представлено у [5, дод. 5] (див. розд. 4).

ПРАВИЛА ГРУПИ

На початку роботи тренінгової групи – ознайомлення з правилами роботи, погодження їх із членами групи. Ці правила доцільно написати на фліп-чарті чи ватмані й вивішувати перед кожним заняттям.

Можна запропонувати для обговорення такі *правила роботи* в групі:

- виявляти активність;
- слухати одне одного не перебиваючи;
- говорити тільки від свого імені;
- якщо інформація адресована комусь конкретно, то звертатися до цієї людини безпосередньо, а не говорити про неї в третій особі;
- не поширювати й не обговорювати поза тренінговими заняттями особисту інформацію про учасників;
- уникати критики під час виконання вправ. Якщо ж виникає гостра потреба щось покритикувати, дочекатись обговорення вправи;
- у разі небажання виконувати якусь вправу учасник має право, не пояснюючи причини цього, відмовитись, проте він має публічно заявити про свою відмову;
- говорити про те, що заважає ефективній роботі (див. розд. 4, [2–4]).

Запитання для обговорення: Чи є ще правила, які Ви хотіли б внести, додати до запропонованих?

Принципи співпраці:

- 1) принцип позитивності – бути позитивним у ставленні до себе та інших; не критикувати, виявляти повагу, терпимість;
- 2) принцип пунктуальності – вчасно розпочинати й закінчувати роботу над завданням, дотримуватися регламенту;
- 3) працювати на результат – виявляти активність, усвідомлювати мету завдання чи вправи, прислуховуватися до думок інших тощо (див. розд. 4, [7]).

**АНКЕТА ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ
(за А. Г. Грецовим)**

Інструкція: Допишіть, будь ласка, ці речення так, як вважаєте за потрібне. Анкета анонімна, тому підписувати цей аркуш не потрібно.

1. На цих заняттях я ...
2. Головне, чого я навчилась(-вся) на наших заняттях, це
3. Найбільше мені запам'яталось ...
4. Мені не дуже сподобалось, що на тренінгу ...
5. Я хочу, щоб під час проведення наступних тренінгів ведучий ...
6. Думаю, що після тренінгових занять зміниться ...
7. Найбільше мені сподобалось, що на заняттях ...

Навчальне видання

Оксана Миколаївна Скар

**ПОТЕНЦІАЛ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДИК
У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ
СВІТУ МОЛОДІ**

Посібник

Літературне редагування *Т. А. Кузьменко*

В оформленні обкладинки використано малюнок,
взятий з відкритих електронних джерел
(<http://sem-psihiolog.ru/ssl/u/95/9aa5ac4c1611e7a74c84f2a427db91/-/2227966.jpg>)

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 28.07.2017 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 4,3.
Замовлення № 1189. Наклад 300 прим.

Видавництво “Міленіум”
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.
м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
